ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВЕМБАР

1966

НОВИ САД

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови Уредништва
СРЕТЕН МАРИЋ
БОШКО ПЕТРОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА

Главни и одговорни уредник
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Коректор
ВАСА ВУЧКОВИЋ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 44-609

Редакција прима средом
од 12—13 часова

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од шест штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 10 н. динара а за чланове Матице српске 9 н. динара. Претплата за иностранство износи 16 н. дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 1,20 н. дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 657-1-257. — Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, тел. 44—609

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 142. Новембар 1966. Књ. 398, св. 5.

СТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША

Има један парадокс у бићу знаменитих људи: они су састав двеју половина од којих је час једна час друга већа и јача. Познато је, сви људи без разлике имају две половине лица и главе које се разликују. Али изузетни људи су у бићу, карактеру, и делању свом спрег двеју половина које су у вечитој борби надрастања, једна другу силе на пораст, и тако раде на целини. А та целина, да опет буде парадокс, испада знатно већа но обе половине заједно.

Две су неједнаке половине већ и Љубишини Паштровићи, оно класично наше племе, и земљица, што лежи тамо доле и увучена под Црну Гору, и извучена на Јадранско море. То је онај наш свет који је час суров горштачки слободар и примитивац, час уваспитани и, што рекао Љубиша, „процијеђени" тип људи, који нису бадава били „млетачки људи". А млетачки су опет били двојако, сад прави васали, сад пријатељи и високо привилеговано словенско племе које је у својој средини смело бирати народне кнезове, и чија су деца могла да се жене и удају племићкама и за племиће горде Венеције. Али чим би претегла та ласкава и опасна приморска половина, потегао би одонуд из крша к себи корен црногорски, и разравнотеженост би се опет поправила.

Стјепан Митров Љубиша, чисти и голи Паштровић, како се тамо каже, почео је, четрдесетих година прошлога века, да живи живот младог човека, са доста талијанског ветра бар у једној половини своје главе. У то време нису додуше више владали оним крајевима Млечићи, него Аустрија; али су, према Словенима, уз Аустрију стајали далматински Италијани. Момчић Љубиша говори скоро искључиво талијански. Али, с друге стране, он је толико наш горштачки тип оних времена, да неће никако у школу. Једва ће, већ матор дечко, научити читати и писати, а до краја ће извести лудост да баш никакву школу не сврши. Настаје у њему уну-

---

Необјављен рукопис нађен у заоставштини писца, припремљен за IX књигу Сабраних дела Исидоре Секулић, која ускоро излази из штампе.

трашња борба, јер му је у судбини писало да баш главом и пером постане знаменит за поколења. Љубиша ће дакле мало помало стећи знања и културе. А српски ће, познато је, научити тако да ће нам после, као писац, у томе смислу подупрети кућу безмало наравно с Вуком и Његошем. — Неједнаке полутке се у Љубиши носе и даље. Човек који је духом и слухом оценио шта је, и какав је језик тамошњег нашег света, тај човек није могао остати глув ни за дивоте талијанског језика: и тако ће Љубишини први књижевни радови бити преводи великих дела талијанске књижевности на наш језик; додуше одмах са јасном амбицијом да се покаже шта се све може, и како се све могу рећи ствари на нашем језику ако неко тај језик *зна*. Па онда, у каснијим годинама, она половина у којој се градио Љубиша књижевник устаће одлучно против оне у којој се градио и изградио Љубиша политичар; и бар ће у последњих десетак година Љубишина живота згоде и незгоде послужити да се сав човек пренесе у књижевност, да добије храброст, како рече сам Љубиша за себе, да пређе „на оригиналност".

И на политичком пољу ће се код Љубише истаћи карактеристично трвење између двеју неједнаких половина. Љубиша ће ићи с народном, чисто словенском странком, с оном која ће имати у идеалу сједињење, под Аустријом, Далмације са Хрватском и Славонијом. Био је то дакле идеал једног словенског блока који би некако федералистички стао према Аустрији. Отворену и срчану борбу је водио Љубиша, — иако је у почетку био само обичан чиновник у Будви — против странке аутономаша, у којој је један део Словена заједно са далматинским Талијанима, стајао за аутономију само Далмације. То је, наравно, и Аустрији милије било од заједнице скоро свих њених јужних Словена. На политичком попришту, убрзо је постало јасно обема борбеним странама: да у Љубиши живи и кује планове и тактике знатан политички дар. Баш *политички*. Умео је Љубиша политичар да броди по суху, и ходи по мокру. Нити начелан до херојства, нити опортунист до занемарења народног интереса. Према Аустрији је Љубиша имао тактику каквој би га били учили некадашњи Млеци. А на другој половини је био неуморни заступник народа, народни човек стално на збору и договору с браћом, друг и отац свима којима је помоћ била потребна, како би га учили да ради Паштровићи и Црна Гора. Подешавао је Љубиша те две врашке половине мајсторски. Врло много је постизавао за народ; није заборављао ни себе чувајући осетљивост Аустрије. Постао је, и остао посланик на далматинском сабору, био и председник тога сабора; био биран за делегата тога сабора у бечко царевинско веће. У Аустрији, познат је био и лично цару. У Далмацији, народу

је био учитељ и судија, сва вера и поуздање. Политички говори Љубишини памтили су се и у Бечу; они су одавали човека даровита, речита једном речитошћу која је задобијала лепотом и истинама. Народна памет, кроз народну реч говорила је из Љубише и бранила народну ствар; а наш народни хумор фасцинирао је велику господу у Бечу.

Осећате ли једнако две половине? Побеђивао је кроз Љубишу политичара и Љубиша књижевник, и књижевник је при том често био јача половина. Бивало је политичких ситуација када, што рекао Љубиша, „зло злу одушка није давало", али Љубиша је успевао да отвори одушак. Тридесетак година је Љубиша дао политици, и, кроз политику, дао те године и служби тамошњем нашем народу. У Бечу је сарађивао с Чесима, и тако служио свима Словенима у Аустрији. Дуже није ни могао радити, јер је већ у 54-ој години живота умро. Уосталом, како све мора да дотраје, дотрајала је Љубишина деликатна политика и пре његове смрти. Било је при том непријатних момената. Или се вештина Љубишина истањила била; или је у опортунитету његову дара прешла меру; или је по божјој вољи дошло крајње време да Љубиша књижевности даде бар неколико непрекидних година живота — он се немило сукобио са народном странком, и пропао на изборима тако да се у политику више никако не врати. Умро је 1878-е, и оставив за собом жену и троје незбринуте деце. А у књижевности је оставио оно, и онолико, да ће потомству вазда бити жао што је то само толико, што политика у животу и раду Љубишину поједе много од књижевности.

Шта је књижевно дело Љубишино? Сем још несређених и неиздатих мемоарских списа о Црној Гори, то су три не много дебеле али драгоцене књиге: *Приповијести црногорске и приморске;* и две књиге *Причања Вука Дојчевића.* Наредно питање би било: какво је књижевно дело Љубишино? Оно је своје врсте, и одговор тражи ход аналитички. Наслови књига јасно откривају националну оријентацију: тле је Црна Гора и њено Приморје, а материјал је прерађено народно причање, мудровање и шала. То модернизовано, проширено и допуњено причање народног порекла подметнуо је Љубиша народном приповедачу XV века Вуку Дојчевићу. По језичком квалитету и мотивима прича, дело Љубишино је чиста класика, овејано духовно благо. Такво какво је, оно је претворљиво у даље облике књижевности свакога рода. Чисто естетичка, формална вредност дела није још окупила критичаре на дефинитивну тачку. А на тој тачци, наше је мишљење, мање би требало говорити о логици и симетрији склопа Љубишине приче, а више о особитом типу те приче. Љубишина прича није ни новела ни такозвана кратка прича, него је врло оригинално причање

летописног карактера. То је неуоквирена, широка фреска, која не приказује живот уопште, и живот кроз измишљену фабулу. Љубишина прича приказује живот тамошњег народа у минула времена и на основи локалне историје. Заплете у Љубишиној причи не стварају љубав и сваковрсне страсти срца, него амбиције породица и појединаца који су у историју задирали. Местимично има личне романтике, али је и та увек у ткиву историје. Скочидјевојка и Црногорка Горде нису типови љубавница за роман, него за драму. Оне су пропале у ватри историје, оне су јунаци. Велика историја, наравно, не зна за њихове случајеве; али народни летопис зна, — јер за народни летопис нема незнаних јунака. Баш као што тамо горе, Бог познаје све јунаке. Затим, Љубишина прича не само да је народни летопис, него је писана усменим народним стилом. То, веле критичари, уметност литерарна не допушта. Не допушта, сем кад мора допустити. Љубиша је изреком навео да он пише „догађаје у својој отаџбини"; а завичај Љубишин неких четири стотине година пре нашег времена, био је чудна земља: породице од имена отимале се о власт, а владао је ђаво. Историју тога доба могао је, и може и данас причати само народни летопис и усмена народна реч. Та чудесна усмена народна реч остаде нам као највећа победа и чисто уметничко благо из оних времена кад смо са Турцима и Млечићима живели живот, а крај ватара и по манастирима причали летопис и ковали језик који је сам собом историја. Сви наши писци који су тај дивни народни језик носили у себи као природу и крв — немамо их сувише — грешили су заиста не само против чистоте књижевних родова и против симетрије литерарног стила, него и против граматике, али су оставили бесмртна дела. Ту је Његош, а ту спада и Љубиша. Не само да широки кругови нашег света не знају, него наши критичари не знају довољно вредност и значај оног простонародног горштачког језика који носи у себи не само начело нашег живота, него и начело наше мисли. Сва филозофија и поезија нам је тамо у оном кршу, и сва терминологија у оном језику којим се служили Владика Раде, Љубиша, Марко Миљанов. То је кристална палата наших идеја, пуна реда, логике и симетрије. Али зато што је тим језиком грађен махом еп и летопис, ред и симетрија тог језика и те мисли не иду толико у тесан оквир уметничке приче, колико у добар ток и здрав ритам усменог причања.

Овим што рекосмо наговестили смо мишљење: да критика при оцењивању Љубише није ишла у рафинованију анализу. Један критичар је признао Љубиши свега вербални дар! А шта је тим постигао и утврдио? Као да вербални дар није корен сваког литерарног дара! Други је критичар по-

ставио суд: да је Љубиша неоригиналан; а све у његовим књигама само народно благо; сав стил директан пренос готових фраза простонародног начина изражавања при опису ствари, при вршењу обичаја, при суђењу. Има ту много истине, али у одређивању нема рафинованости. Народни летопис, и док је чисто усмена работа, мучна је „литерарна" прерада неког супериорног слушача, који бира, проверава, прерађује, стеже и шири. Па онда даље: прерада те прераде једног још супериорнијег слушача. Најзад, обрада усменог летописа у писмени, књижевност је, лична и оригинална књижевност свога рода. Љубиша је скроман био кад је причања своја на народне теме назвао причањима Вука Дојчевића. То су причања Љубишина. Љубиша је не само прерађивао и додавао, него је психолошки документовао, спроводио једну доследну интерпретацију људских карактера и њихова умовања. Већ поменути критичар замерао је Љубиши развученост и многа удаљавања од главне теме и плана. Љубиша, више уметник него његов критичар, казао је то елегантно: „малко уминути главну повијест". За пример разравнотежености наводе сви критичари обично *Скочидјевојку*, догађаје у њену животу. Али у тој приповијести судбина скочидјевојке није главна прича, него епизода, иако је Љубиша решио да ту звучну реч стави у наслов. Главно причање је врло уредно и стегнуто дат летопис о породици Штиљановића. Тај летопис има лепу уметничку пуноћу наше историје и начина живота у оним крајевима током XIV и XV века. Занимљиво и документовано је изведено гранање оне породице на део који ће преверити, и на део који ће позитивну историју нашу наставити. А на овој последњој грани је ванредно избачен фатум нашег народа: да непрестано разапиње снаге и животе од старе постојбине на југу, преко целог Балкана, до у земље са оне стране Дунава и Саве. Стеван Штиљановић у Срему Паштровић је пореклом. Он је дуго година остао у завичају и чувао честитост Паштровића према Млецима. А кад је морао кренути из завичаја, отишао је прво у Босну, и тамо бранио Јајце од Турака, и био рањен. Затим је прешао у Срем, и тамо бранио народ од Турака и постао српски деспот. Ето прича о томе како је некадашњи Паштровић дошао до тога да буде светац у сремском манастиру. И то је главно причање у *Скочидјевојци*.

Опет један критичар, који је прво добро заступао Љубишину уметничку природу, сетио се негде да ни он не треба да остане дужан уобичајени ударац, и исписао: да је Љубиша „чисто начисто" узео своју причу *Шћепан Мали* од Владике Рада. И ту има истине, али опет без рафинованијег сравњивања. Љубишин *Шћепан* је материјалом биографских података и аргумената за психолошко тумачење

чудне појаве лажног цара, толико богатији од Владичина *Шћепана,* да ће они који данас сутра буду радили *Шћепана* као прави позоришни комад, више читати Љубишу него Његоша. Владика песник, под једном је светлошћу само приказао свога јунака.

Љубиша је на једном месту казао класичну реч: „писати крвавим мастилом". Он није при том мислио на мастило књижевника у првом реду; него пре свега на крваво скупо уметничко стварање народа. Народ не измишља, народ не ради с тренутком инспирације; него зрно шаљиве или тужне приче облаже стотину и стотину пута живљеним истинама, и провлачи то кроз уста стотине даровитих приповедача и преприповедача, док се најзад не укалупи у стил и језик који су крваво адекватни садржини, као месо кости, и кожа месу. Љубиша се родио са талентом да скроз упозна и оцени тај народни начин причања, и он није могао више ни говорити ни писати без сарадње народне у духу и језику. Али рад Љубишин нити је зато скупљачко пуњење торбе код народа, нити просто позајмљивање. У питању је ту особити пут инспирације за особиту врсту причања. То је књижевност која настаје кроз узајамну службу безличнога личном, и личнога безличном. *То* је Љубишин случај. А познато је да су тако постала многа и разна уметничка дела врло велике вредности: *Илијада; Народне песме* нашег народа; катедрале XII века; пагоде далеког истока; итд.

Напослетку, да ли више или мање приповедач, Љубиша није само приповедач. Он је један од оних 4—5 стубова на којима се држимо културним способностима нашим кроз невероватно савршен језик сељачког нашег света; језик чист, строг, рељефан, творачки, сам собом уметничко дело. Вук у Србији, Његош у Црној Гори, Даничић у Војводини, Љубиша у Далмацији, ето нам савршен историјски летопис и велика уметност. На тој основи стоји и Љубиша приповедач. Прича његова не одговара у свему естетским законима склопа лепе поезије. Али летописни материјал његов везан је изнутра историјским жилама, а везан је споља уметношћу једног мајстора разговарања и казивања. То се не може ни уторбарити, ни имитовати, ни научити. То је оригиналан дар оних који су позвани да класични народни дух чувају и настављају. Док се тај дух држи, има и историје и уметности и народа. Кад се тај извор затвори, мртви смо, мртви много. Молимо зато Бога да Љубиша не буде последњи „имитатор" народног духа, језика и приче.

Исидора Секулић

ЕДВАРД КОЦБЕК

ЧАРОБЊАК

Свет је упрела паучина.
Тек се ту и тамо велики лист
зеленог бўја лагано зањише
и онда снова умири,
тишина је неандерталска.

Долину су закрчили слонови,
корњаче дремају по вртовима,
пауни чуче у крошњама,
сећање заборавило на себе,
више нема земље на земљи.

Лукави чаробњак се тихо шуља
између изгубљених ствари,
искушава их, ако су покорне
његовој аветињској опсени
љубоморној на здраву смрт.

Кад на крају стигне до мене
заустављам срце и дах,
и тек у дубини свог разума
изричем тајанствену формулу
и смешни ме чаробњак обилази.

МРЕЖА

Стоје на старој барци рибари
и дугачка весла заграњају у дубину
у наглашеним замасима, сад и сад
и сад и опет сад, док понизна
људска преданост не осети меру
и не наслути силу у тамној води,
како изазива зрелу мушку снагу.

На задњем се крају љеска мрежа.
Сложена у тешку масу, мирно чека
да је рашире над дубином.
Небо се тихо заноси, мрежа њише
чамчић с људима и извртуту слику.
Свуда тишина, усред колутâ
стоји стара барка, већ пада ноћ.

ВАТРЕНА НОЋ

Од Велике суботе на Велику недељу
палили смо ни панонским брежуљцима
смоласте ватре и посматрали
где ће се разбуктати највећи огањ.
Венац пламења сукао је у небо
и разгоревао се у ужарени колут.
Кроз ватре смо скакали и певали,
иза нас су чучале чудне сенке.

Ноћас је тама запалила пожаре,
старе сенке пристигле за нама
и осветнички нас стиснуле,
тући се богови бесно усијали.
Небо парају бакљасте стреле,
бубњеви ропоћу, рогови туле,
факири плешу с пеном на уснама,
започиње опроштај од света.

Обруч око мене постаје све ужи,
зубље се спајају у горућу громаду,
земља ме уздиже на стуб
високо над огњеним морем.
Тражио сам славу и нашао је.
Ова ноћ је велика, ова ноћ је моја,
или ћу изгорети и спасти се,
или ћу остати и грцати до смрти.

РУКЕ

Живео сам међу својим рукама
као између два разбојника,
ниједна није знала
шта чини она друга,
левица била луда од срца,
а десница паметна од спретности,
једна узимала, друга губила,
једна се од друге скривале
и све чиниле половично.

Кад сам данас бежао испред смрти
и падао и устајао и падао
и пузао по трњу и камењу,
обе руке биле подједнако крваве.
Распео сам их као жртвене краке
великог свећњака из светилишта,
које са једнаком преданошћу сведоче.
Вера и невера биле само један пламен,
уздизао се висок и врућ.

НИШАН

Круг за кругом,
обзорје за обзорјем,
вртлог за вртлогом,
увек исти те исти
вртоглави колут,
мученички точак
земног кола,
зачарани круг
чаробњака са замком,
обруч
који се све више
затвара,
последњи прстен
моје љубави.

Куда да утекнем пред тобом,
потајна очна јабучице?

Из ветрених вртлога ме вребаш,
гргољивим вировима прождиреш,
дупљама и брлозима буљиш у мене,
у крошњама ми се и облацима ближиш,
чворовима тишине пришуњаваш,
из кврга̂вих дебла̂ зуриш у мене,
из пушчаних цеви нишаниш
у моје намучено срце.
Не могу ти више побећи,
укочена и пожељива зенице,
астешко и индијанско,
циганско и заморско,
као што смрт љуби
киклопско око.

СМРТ

Једном смо разбеснели таму,
сву се ноћ веселили
и кад се пред јутро
нисмо могли раздвојити,
сели смо на тле,
осрамоћени рониоци
после празног лова на бисере,
прве су нас птице затекле
и затвориле нам промукла уста,
јутро је засјало аветињски
као крин девојчету
кад устаје први пут
са љубавничког кревета.

А сад устајем са лежишта
озарен сниваном славом,
свуноћ нисмо спавали,
испијали смо једно друго,
а ипак нисмо изнурени
ни опијени ни осрамоћени,
тек помирени с мирисима твари,
нико нас не може раздвојити,
на вијеке си моја,
незнана мила тајно,
авети успомена,
зла чаробнице,
смрти усред јутра.

МЕСЕЧИНА

Васцелу ноћ се потуцам
по дубокој месечини,
лево и десно леже
зелено гола трупла
као мраморни кипови
извучени из мора
које их некад залило
у храму са стубовима
па им сидро отргло
главу или десницу с венцем.

Сад знам, ја сам ронилац,
спустили су ме у дубину
безумне историје,
тешка вода ме зауставља,
саплићу ме алге,
потопљени свет светлуца
од нагнутих ствари света,
жртве леже по арени,
срушено небо још увек
пада у свој саркофаг.

Васцелу ноћ се потуцам
по дубокој месечини,
лево и десно леже
зелено гола трупла,
забуна необичног реда
прелива ме и мења,
тек сам ноћас свестан
неизрециве истине,
окрутно ћу живети
а нежније умрети.

МЕСЕЦ СА КОЛУТОМ

Крај мене су убили човека.
Имао је мајку која га родила
и оца који му је правио играчке,
имао је браћу и стрица шаљивџију
и девојку са плавим кикама,
имао је колица и коњића
и шкрињу са шареним сновима
и поток где је ловио рибу.

Приближавао ми се хитрим ходом
и сустигао ме задихан,
зауставили смо се као два знанца,
у рукама је држао кавез са птицама
и брашненицу за дуги пут,
у џепу пасош за кроз три долине,
на уснама складна усна хармоника
тек што се није огласила.

Тишина пуни небеске просторе,
ветар јењава у крошњастим липама,
јабуке миришу са старе полице,
вонь хлеба надире кроз врата,
већ се ушуњао у мене.
Почео сам да се опраштам од света,
у тамном окну несрећнога срца
засијао је месец са колутом.

СМРТНЕ УРЕ

Лежим у шатору и слушам тишину,
јавља се као по завршеном вашару,
сенке се згушњавају и чворају нежно,
светлуцну сад тише сад хитрије,
најпре срећено, онда чудно смушено,
на крају затрепере силовито и лудо
као кад се ненадно уђе код часовничара.

И наједном знам: дошли су и тискају се,
јер увек на њих мислим и призивам их,
дошли сваки са својом последњом уром,
предају ми их већ у наслеђе
и нежно већ пуне мој шатор,
тиктакају већ и дрхтуре и трепећу
и сплићу венац бурне тишине.

А кад се тама згуснула сасвим,
загледао сам их и препознао:
први је оставио нерођено дете,
други успон на Јаловец, трећи марке,
четврти виноград, пети покладне машкаре,
тринаести пут око света, стоти грудобран,
последњи веселу полку и жалосну мајку.

ТАМА

Онај који игра са мном
завезао ми очи
и завртео ме око срца,
сад сам као луди месец
на изгубљеном суницу.

Кликћем и плешем,
журим и дивљам,
не могу да се зауставим,
тражим своју супротност,
а не налазим је.

Онај који игра са мном
срушио стране неба
и смутио ми смерове
и разбеснео даљине,
ја сам његово весеље.

Кликћем и плешем,
журим и лудујем,
не могу да се зауставим,
морам здружити кругове
Птоломеја и Галилеја.

Гледајте, ја сам средиште ноћи,
њено разиграно откровење.
Потражите ме, звездочатци,
данашња тама је сочиво
какво још нисте имали.

ЦРНО МОРЕ

Све наше воде
у тебе теже,
Црно море.
Роса јутара
и вечерње олује
и сва врела
у тебе жуборе,
татарско море.
Сви снегови и усови
и све поплаве
у тебе журе,
турско море.
И с њима се одрања
наша добра земља
и заједно са светим пепелом
пада на твоје дно,
византијско море.
А с нашом се земљом
у тебе таложе
и наша тела,
немилосрдно море.
У твојим алгама смо већ
и у твојим прождрљивим рибама,
део твоје дубине већ,
Црно море.

ПРЕДМЕТИ

Дете свира на усној хармоници,
свира нежно и сањиво,
небо се заклатило,
стрехе повиле,
врата отворила,
степенице подскочиле,
дрвеће почело да корача,
све би хтело у Тибет.

Припазите на предмете
кад их узимате у руке
или бацате на сметлиште.
Уморан човек се увече враћа кући,
на рамену носи светлу секиру.
Нема изгубљених предмета
и нема нађених предмета,
знамо само промењене ствари.

Књига оде у главу,
клинац се зарије у крст,
шешир постане страшило,
а лампион запламса
у необичном детињем сећању.
У своје преображење, ствари
односе више људскости
од нас, јадних људи.

НА ПОЉУ

Дрво, реч и човек,
три самотара
сред равнице.

Зуре једно у друго
од вајкада повезани
тајним сећањем.

Дрво је тишина,
реч је птица,
човек ухо.

Тишина и птица
и ухо чекају:
где је ветар?

Питање је љубав,
љубав ветар,
а ветар зачетак.

Дрво је зашумело,
птица зацвркутала,
човек запевао.

Дрво, реч и човек,
три пријатеља
од вајкада.

ДОБРА СЛУТЊА

Отишао сам горе
ивицом дана,
као да тражим
градилиште за катедралу.
И кад сам доспео
на осамљени пропланак
зауставио сам се,
био је тих
као срећно гнездо
птице царића.
Затворио сам очи,
погнуо главу
и шануо:
збиља, пријатељице,
баш ту бих могао да лежим,
два педља дубоко,
помирен и промењен,
као залив увече
или злато на икони.
Баш бих ту крај тебе
могао да заспем,
сновао бих росу и сунце,
хранио траву и ветар,
носио љубав препелица
и чупкање зечева.
Баш ту бих могао
сасвим да се помирим,
ја, просветљени сањар,
индијански дечак,
под лепезом зорâ,
у обредима сунца
и на трепавицама таме.
Сијао бих са свицима,
клацкао се са звездама,
дрхтао са тајним љубавницима
и враћао се натраг
у огњену земљу.

МОЛИТВА

Постојим
јер сам био
и свако ће
моћи
да ме заборави.

Но ипак
морам да кажем:
постојим
и био сам
и бићу,
и стога сам више
од заборава,
неизмерно више
од порицања,
бесконачно више
од ничега.

Све је вечно
што настане,
рођење је снажније
од смрти,
истрајније
од очаја и самоће,
јаче
од буке и греха,
свечаније
од одбачености.
Никада нећу престати да будем.
Никада.
Амин.

Из књиге: Groza, Slovenska matica v Ljubljani, 1963.

Превео са словеначког
Гојко Јањушевић

ГДЈЕ ЈЕ ДУША МОГА ДЈЕТИЊСТВА

Четири и тридесет! Мали мој анђео, нешто је сањао. Чуо сам његов смијех . . . или сам ја то сањао. Не, била је Ана. Као да је пала с неба! Одједном, поред мене! На семафору зелено свјетло, прелазимо заједно улицу, хвата ме њежно испод руке, очи јој блистају, мекано се ломи у струку, лијепа, у истом тамноплавом костиму. Да је сад овдје, поред мене! Али ту је Лидија, сва искривљена, као упитник. Глава јој је наслоњена на руб мог јастука, плава коса разливена преко покривача, ноге на другој страни кревета. Више нећу склопити ока, знам. И не желим. Добро ми је овако, лежати на леђима и зурити кроз прозор. Чини ми се да је Ана мало прије била ту, да смо се поново срели након годину дана. Годину дана! Зачас је то вријеме прошло. Јануар, фебруар, март, април . . . зима, прољеће, па љето и опет зима. Дани и ноћи. Двадесет и четири сата пута тристо шездесет и пет! И ниједне секунде више с Аном. Вријеме одмиче, све више нас раздваја, ја је полако заборављам, не памтим више њен смијех, боју гласа. А сада је опет све тако блиско, познато, све се вратило. За један дан! Вољет ћу је данас читав дан. Док сан сасвим не избљеди.

Лидија се окреће на другу страну. Сада јој је глава тамо, а ноге овдје. Лежим и даље на леђима, непомичан као у гробу. На прозору нема завјеса. Горе, на Јурјевској, трепере свјетла. Јесу ли то звијезде или уличне расвјета? Трамвај! Тако рано?! Блиједа лица, крмељиве очи иза залеђених прозора. Јадни кондуктери са својим малим плаћама. Нервозни људи свађају се с њима: „Зашто звоните прије него смо сви ушли?" „Ваш број, дајте ми ваш број", и тако даље, свађе до слиједеће станице.

Данас је недјеља. Хоћу ли стићи? Бојим се да нећу. Тридесет страница, најмање, с двоструким проредом. За пет дана! Можда бих ипак могао?! Све се може кад се хоће. Бекфорд је написао роман за три дана. За окладу. Три стотине страница за три дана! То су приче за дјецу. Ја сам написао највише десет у једном дану. „Ти си лијен", каже Лидија. „Губиш вријеме с глупостима." Нисам лијен. Сјест

ћу данас ујутро, чим устанем и започети радио-драму. Али о чему, о чему да пишем? Коју тему да узмем? Треба наћи такву, која је за прву награду. Не мора бити прва, може друга, или трећа. Можда Лидија има право. Прича о дјечаку није лоша. Свугдје исти проблем, и код нас и у свијету, дјеца су тако осамљена, мало времена остаје за њих. Пола сата ујутро, пола за вријеме ручка и пола навечер. Дјеца у јаслицама, у дјечјим вртићима, дјеца код баке и дједа или код старе тетке, као наш Зоран. Родитељи на својим радним мјестима, црнче од јутра до мрака да би дјеца имала све. Све осим тате и маме . . . Слабо! Вуче на мелодраму, ти што-севи са осамљеном дјецом. Да ми је знати о чему ће писати други? Сватко има неку своју тему! Четиристо хиљада плус откуп није мачји кашаљ. Сви пуцају на прву награду, а задовоље се и са откупом. Хм, тај мали примамљиви оквир у новинама распаљује машту. Прва награда, друга награда, трећа награда и пропозиције. Право на натјечај имају сви грађани СФРЈ. Хајде да се такмичимо, грађани! Изволи, брајко, доћи са својом робом, ми те чекамо. Жири у саставу . . . Та лица, кад буду читала, та строга неумољива лица, којима не можеш подвалити рог за свијећу.

Нешто ми у лијевом уху кучка: куц! куц! куц! Који нас је ђаво тјерао у Италију?! Имали би још нешто новаца. Венеција, Падова, Пиза, Виареџо . . . свугдје по један дан . . . с аутом наших пријатеља. За воланом Виктор, ја поред њега, жене отрага. У Венецији киша. У дијагоналама од једног излога до другог, преко малих мостова до Пјаце Сан Марко. Натраг с мотоскафом, еспресо и картолине. Падова ништа! Шетња око торња у Пизи и неколико тањурића-сувенира. Даље, за Виареџо, успут на Тор дел Лаго, на гроб Пучинија. Из Виареџа за Парму, сто и осамдесет серпентина. Магла, а затим ноћ. Викторово знојно чело, жене отрага дријемају. Мала љупка мјеста до Парме, тамо трећеразредни хотел и суха храна. Bel' viaggio in Italia. Ауто пун малих пакета, на граници снијег, бјелогоричне шуме под снијежним плаштом, гостилна пуна дима, наручујемо четири ‚курје обаре'. Полупијани љубавни пар у углу код прозора, вани блато до кољена. Улазимо у ауто, вожња по вијавици, лијево и десно поглед на новогодишње разгледнице. Лидија отвара пакет с каубојским револверима за малог Зорана. Узимам један у руку и шкљоцам: таф, таф, таф! Звона! Тако рано! Јутарња . . . код светог Ивана. Пет и десет! Када зими свиће? Можда нешто с тим?! Два брачна пара на путу кроз Италију. Видиш, то није лоше, и прилично оригинално! До тог пута добри пријатељи, а онда се замрзе. Заједно, од јутра до мрака, седам дана. Довољно да се открију, не препознају се, откривају своје ситничавости. Могло би почети

у Венецији . . . због неке глупости . . . најприје међу женама . . . затим . . . Затим би, . . . Стара, офуцана прича на тему људске нетрпељивости! Како се јасно чује звук звона, као да је црква ту, преко пута. Звона на цркви свете Марије, у Краљевици, прије тридесет година. Мокар шљунак под ногама, крупне капи кише у бршљановом лишћу, брат и ја у морнарским одијелима улазимо у сакристију.

„Хваљен Исус!" поздрављамо брат и ја.

„Навјеке, дјецо!" рече поп.

Брат и ја: „Дошли смо да министрирамо."

„Лијепо", рече поп. „Добит ћете сваки два динара. Обуците се тамо!"

Ноћу, на клупи, испод старог храста с мамом и њеном пријатељицом. Преко, у хотелу, уз море, музика. „Parla mi d'amore, Mariù". Око ограде шарени лампиони. Брат и ја бројимо их у мору. Људи шетају ривом. Стари Лонго и грбави Рафо. Машкарада. Филе као кули, у рикши фрајла Нена и Ката, за њима Попајева арка, боса дјечурлија трче и дижу прашину, бацају им наранче, Цото на коњу као Индијанац, брат и ја бедуини. На прозору тета Лаура и мама, смију се и машу. Стари Лонго и грбави Рафо већ су одавно мртви. И фрајла Нена. Онда тета Лаура, па моја мама . . .

„Владо, не мичи се из собе", преклиње ме мама. „Буди ту, поред мене."

„Ту сам, мама."

„Гдје си? Не видим те." Гледа према мени.

„Ту", чудим се ја, „уз кревет."

Њен глас је сада једва чујан: „Све ме гуши . . . немам зрака. Умријет ћу, синко мој."

„Нећеш, мама", увјеравам је ја. „Не говори тако."

„Још мало, душо", уздахне тешко она. „Осјећам . . ."

Затим дуга шутња.

Ја је зовем: „Мама!" Још једном, али гласније: „Мама?"

„Гдје си?" пита ме она слабашним гласом.

„Ту, поред тебе. Чујеш ме?"

Она одговара с великим напором: „Чујем . . . ох . . . подигни ме . . . на јастук . . ."

Сагињем се према њој и нежно је обујмим испод пазуха, дижући је полако према узглављу. У том часу ухвати је самртни грч. Уста јој се отворе, а брада објеси. „Ох . . . ох!" дахне болно.

„Је ли сада боље?" питам је, држећи је још увијек у загрљају. Њен стаклени поглед пролази кроза ме. „Мама!" зовем ја. „Мама?!"

Из њених искривљених уста изломи се шапатом: „Душо мо . . . ооо."

И више ништа.

По подне, и цијелу ноћ, она и ја сами у стану. Мртва, са затвореним устима, нагло се измијенила. Лијепа, без иједне боре, тридесет година млађа. Мали Зоран има њена уста и браду. Да ли би волјела Лидију? Ана би јој се више свиђала. Лијепа, углађена, тако пажљива. Њене мекане кретње и блиставе очи. У сну смо се пољубили, као и некад, растајући се дуго. Гдје смо то били? Откуд се појавила? У оном истом тамноплавом костиму и сивој, високо затвореној вести. Као и оне ноћи, у „Таверни". Жуто свјетло падало је на њену пепељасту косу. Да ли пепељасту?

„Ја немам пепељасту косу", смјешка се Ана. „Моја је коса обичне смеђе боје."

„Волим те кад се тако мрштиш", речем јој ја.

Она ме погледа искоса, испод једног прамена: „Ти ме уопће не волиш."

„Све те више волим, Ана."

„Само да нешто говориш."

„Заиста те волим. Мислим да ћу те увијек волјети."

Она шути, гледа ме дуго као да нешто испитује. Онда рече с напором: „Ја то не желим."

„Не желиш?" питам је ја, смјешећи се. „Опет стара игра."

„Није игра", рече она хладним, мирним гласом. „Заљубљена сам у једног човјека."

Као да је чекала тај час годинама, у очима јој се појави знатижеља, олакшање и смијешан дјечји пркос. Зурила је као да ме пита: „јеси ли чуо, што сам ти рекла?"

„Ха, па то је згодно", речем ја скупљајући сву снагу да останем што мирнији. „Откада?"

„Нема дуго", одговори она на најједноставнији начин на свијету.

Мени ништа паметније није пало на памет, него да јој кажем: „То сам могао очекивати." Чинило ми се да се тло отворило под мојим ногама, да падам из авиона без падобрана, у оцеан, напола мртав са трачком свијести.

Гледам неко вријеме у њене тамне непомичне очи, пушим, више не говорим. Затим устајем, одлазим до телефона, зовем такси.

Док чекамо пред вратима, крупне капи кише разбијају се пред нашим ногама. Она покушава још нешто да каже:

„Почело је прије два тједна . . . Не знам како ће се даље развијати . . . За сада је добро . . ."

Свака ријеч један убод ножем. Шеснаест убодаца. Зар и ти, Бруте, сине мој?! Где је, дођавола, тај такси?

Шутимо. Ана покушава да о нечему причамо. Пада јој на памет прва глупост. Показује на сусједну кућу. „Каква је то плоча на зиду?" пита са хињеном знатижељом.

„Спомен-плоча", говорим јој као чичероне. „Ту је одржан први хрватски сабор." Не препознајем свој глас. Хвата ме мука од сваке ријечи. Само да такси већ једном дође! Ено га, заокреће!

Прошла је од тада година дана. Вријеме лети, покапа успомене. Неке слике остају: врела љетна ноћ, ја у вртном ресторану, долази Ана у прекрасној хаљини боје цикламе, око врата венецијанска огрлица.

Зимско пополдне у „Шумском двору", музика са аутомата, топла велика пећ, доље у шуми снježне чипке на боровом дрвећу. Гатам Ани из црне каве, проричем јој скору удају.

Дуго ме волела. Њена прва љубав, у осамнаестој. И моја посљедња.

Шест и двадесет! Недјеља, једини Лидијин дан. Спава као дијете. Она је велико дијете. Дјевојчица с дугом плавом косом. Овако, с великим јастуком и тешким покривачем изгледа као споменик. Споменик из бијелог мрамора! Залеђена у свом дјечјем сну. „Увијек сам као дијете жељела да се пробудим у ружичастој соби и да имам блонд маму." „Ја сам хтио да будем влаковођа . . . онда чиновник на пошти да читав дан ударам штамбиљом."

Стојимо код прозора и слушамо плочу Нане Мускури: „Pόu petaxe t'agori mόu". Где је душа мога дјетињства. Касно зимско пополдне, прљаво сунце на залазу, врапци скакућу по брезама. Грлим Лидију, она наслања главу на моје раме . . . корак по корак и ми плешемо. Једва се мичемо с мјеста. Њена чврста плава коса на мом лицу, љубим је у чело, спопада ме туга. Гдје је душа мога дјетињства? У Краљевици, уз прозор, док читам „Цицибана". Цицибане, добар дан! Вани бура у храстовим крошњама, у високим приморским димњацима, на риви, носи море преко кровова. „Три хајдука" Змаја Јове и Сулејман II у профилу. Домаће задаће у топлој кухињи, водене боје и тинтана оловка.

Кад ће сванути?! Још ништа нисам смислио. А како би било . . . не, то није за радио-драму. Звучни ефекти! Увијек мора нешто да се чује. Музика . . . кораци, шумови. Као у Викторовом ауту. Сви су аутомобилисти опсједнути шумовима. Виктор је већ напола луд.

„Ево, сада, опет! Јеси ли чуо?" пита ме Виктор.

Ја напето ослушкујем, али ништа не чујем, осим једноличног рада мотора.

„Чујеш?"

„Не."

„Слушај добро!" упозорава ме Виктор.

Опет ништа.

„Мотор ради нормално", кажем ја. „Нема никаквог шума."

„Јавља се повремено. Неки чудан звук. Никако да откријем шта је."

„Иди механичару."

„Био сам код четворице. Нитко не може установити."

„Хм."

„То је мистериј", наставља Виктор. „Вентили су подешени, свијећице нове . . . платине очишћене . . зупчаници и куглагери у реду . . . Нигдје ништа, а опет се чује."

„Главно је да је мотор у реду", тјешим га ја. „За неки шум врло важно."

„Ужасно ме смета."

„Ја га уопће не чујем."

„Сада га нема."

„Какав је то звук? Лупа или . . ."

„Не лупа", описује Виктор живо. „Шуми као водопад . . . као млин . . ."

„Мукло?"

„Не сасвим мукло. Онако . . . Ево га! Слушај!"

Претиче нас тешка хладњача и Виктор успорава брзину. Опет ослушкујемо, али ништа.

„Јеси ли чуо?" пита ме Виктор.

„Нисам. Овај камион . . ."

„Опет ће се јавити", увјерава ме Виктор. „Слушај само пажљиво."

Изврсно! То је тема! Homo automobilis. Музика за суврменог човјека. Аутомобилске етиде и прелудији. Вожња до Ријеке и двотактни дијалог: „Чујеш?" „Не чујем". Вентили. Платине. Зупчаници. Куглагери у мјењачкој кутији, куглагери у котачима. Ланац брегасте осовине. Уље у мјењачу и мотору измијењено. Све у реду! Шум. Опет шум! Ослушкујемо. Ништа. Паркирамо уз цесту, Виктор пушта да мотор ради, сагибамо главе и слушамо. Зуји као пчела. Улазимо у кола . . . идемо даље. Разговор о женама. Отварам радио. Виктор га затвара. Поред цесте силуета с уздигнутом руком. Аутостопист. Долазимо ближе — млада дјевојка у траперицама. Врло лијепа. Узимамо је у кола. Иде на море. Сједи иза нас. Жива као сребро, непрестано прича. Виктор је ушуткава, ослушкује напето рад мотора. Аутомобилска сирена и продоран крик дјевојке. Виктор нагло скреће кола у десно. Трес! Ударац у ступ. Ником ништа. Дјевојка блиједа као крпа. Виктор искаче из кола, диже поклопац мотора, забија унутра главу, зове ме. Вентилатор смрскан . . . или тако нешто. За техничке ствари питат ћу

Виктора. Стојимо беспомоћни. Дјевојка у траперицама одлази првим аутомобилом. Нас шлепа камион. Мотор више не ради. Отварамо радио. Музика. И крај! Finis operis. Одлично! Још се може штошта убацити. Сједам одмах након доручка. Лидија може с малим на шетњу. Да имам мира. Готов сам за три дана. Можда и два! Није проблем кад имаш добру идеју. Свиће. Оно су ипак електрична свјетла горе на Јурјевској. Дан.

Федор Видас

БОЖИДАР МИЛИДРАГОВИЋ

МОЈА ПТИЦА

Сама
Она лети
Према грлу неба
Непомично

Гладна
Она лети
Према зрну које јој измиче
Увек

Сама и гладна.

ПОДНЕ

Сад нам је
зенит пун

Змај
Окат савио се
у своје око
Једно

Тас
Сам мери се
У врху неба
Устаљен

За својом златном
За својом уклетом
Главом
Окренуло се сунце.

СЕЋАМ СЕ

Сећам се седели смо између мириса нане,
Пред овом истом кућом, у вече.
Сећам се седели смо баш ту, чекајући
Кишу јер обделавасмо башту.

Био си педесет година старији од мене
Остављајући ми све време да те стигнем
Али људи се не стижу кад умиру
Тако те никада нећу стићи.

У селу Текедерес, на Добруџи,
Јео си зелене јабуке, рањен,
У крилу једне гануте Румунке
Упознао си цветове у заробљеништву.

Пред твојом збирком лула
Остао сам збуњен
Као пред туђом годином
Коју сам нећу умети да уредим.

А сада си све
Што је било пре мене.

НЕДЕЉА

Доћи ћу на ту земљу млад
И усплахирен од првог ветра.
Најскупљи камен да не додирем
Руком ни гласом.

Ићи ћеш мокре косе преко поља
Долазићеш преда ме
Као жена
Доћи ћеш преда ме, смрти.

А ја ћу стајати са руком на стели
Која подиже главу са земље
У коју једном би положена
Заједно са апстрактним телом недеље.
(Сунце на западу, хладно
Мравињака рој утиче у кору
Неког дрвета, великог.)

Ићи ћеш боса и мало ћеш посртати
Од своје прошлости коју наново
Покушах да пробудим, кад прсте
Закопах у земљу и нађох те.

Ићи ћеш мокре косе преко поља
Долазићеш преда ме
Као жена
Доћи ћеш преда ме, смрти.

А падаће вече у очи
У очи усплахирених младића.

ПЕТАР ЦВЕТКОВИЋ

МЕСЕЧЕВЕ ВОДЕНИЦЕ

По рукавцу брзом познаје се јаз.
По тешком окову, и прстен . . .
Воденице у ноћи — као шкољке мокре —
израњају из пене с још подбулом главом.

Од брашна су праг, врата.
Жижак је пао на тле.
Месец изађе. А оне, све,
уз поток — чуче, као веверице.

Чегртаљке су опет бучне;
и мехури хладни, праскајући, одскачу,
као злаћане сапунице које расту
да их девојчурак прстом прободе!

Седи ли и сада младић горе, на вису,
и прстима привлачи месец?
Буквик се исто чини узнемирен.
Па ипак стопа нема нигде.

Коврце густе, урасле,
њишу се при сјају месеца.
А на њима, на крововима,
одмарају се слепи мишеви и сове.

Без чешља је ово уточиште,
поцрвенело од водене траве и корења,
као двaестогодишњи јелени којима
сред ствrдлина наново избија роговље.

И ЗВЕЗДЕ КОЈЕ ВЕЋ ДУГО

И звезде које већ дуго гледају
одозго
каткада зачкиље
и, цикнувши танко, продорно,
као девојке после жетве које
у реци задижу кошуље и сукње,
силазе у воду
и, скупљене тако — у јату —
мију своје образе и подочњаке.

БРДА И ДРВЕЋЕ

У пољу се свртех,
бос,
крај дрвећа на међи.

И као да сам се чудом обрео ту
или залутао.
Птице су се, клизећи кроз левак танки,
спуштале на земљу.

Са широким гранама и лишћем
стајало је дрвеће.
А брда, у лук извијена,
лебдела су у модрикастим линијама.

Онда је свод чаура прскао
и пенушао се.

Толико пута сам залутао,
ошамућен,
као први пут.

НЕКО ДРВО ИЛИ РИЈЕКА

Отишли смо на раскршће, ван града, и чекали да наиђе прво возило.

Тек се рађао дан, и будило се море. Сребрна површина блистала је под сунцем. Рекло би се: метални плашт који се тали. Нестаје га, и плаче за својом судбином.

Док нас је тешки аутобус вукао према превоју, гдје ћемо изићи и наставити пут пјешке — полако се губио мирис маслињака и крик галебова.

Наступала је владавина сурог камена.

Угледали смо првог орла како полијеће са високе стијене, и то нам се учини као опомена и наговјештај: улазите у сасвим друге предјеле свијета.

Још кад дунуше и вјетрови, што се данима ваљају и сурвавају преко босанских планина, постаде нам јасно: гласници! Јер, они су, ти вјетрови, устали далеко негдје, у Панонији, са Дунава, и запутили се према југу, одакле — с мора — треба да подигну читаве војске облака и да их, под својим заставама, преведу у крајеве гладних шума и жедних житних поља.

На превоју нас је дочекала и мала, друмска гостионица, са изврсним далматинским винима, топлим јелима, херцеговачким сиром и са скоро свим хранама и слаткишима за гладног путника.

Само, онима који су жедњели било је овдје пусто као и између четири зида. Харала је суша, и капи воде — чак ни за продају — није било. Каква корист што се вино расипало изобиља! Сушила су се грла.

То је и био разлог да је аутобус остао ту веома мало.

И, иза његовог одласка, остали смо ту, на уском путу што пресијеца непрегледни камењар, једино Валентина и ја.

Гостионичар се забавио око свог посла: требало је спремати дочек новом аутобусу. Уз цесту, прашњаву као да је посута брашном — венула је на сунцу огромна мурва. За

некога, била је важнија од гостионице — ширила је око себе пространи и дубок хлад.

Погледали смо у даљину, према висовима Биокова: црни се и модри зелена шума. Лако је њој — испиру је хладни и љековити вјетрови.

Кад смо скренули с главног пута, наишли смо на жену која је његовала и поткресавала трн. Упитали смо је за најсигурније стазе које ће нас одвести до планинарске куће, а она је одмахнула руком, и забринуто казала:

— Не знате шта чините, дјецо моја!

— Поматушила старица! — шапнуо сам Валентини.

— Није ни нама то далеко. Примиче се тај дан! — одвратила је она, строгог израза лица.

Али, ја се са тим нисам сложио. Рачунао сам: ако ми чинимо лудости, није ни та жена далеко од тога, док се ту мота око обичног трна, као да је то дрво за украс, за хлад, или пак оно које ће донијети једном плодове.

Зато и не издржах, па је упитах:

— Мајко, ми смо овдје пролазници — чуди нас што се толико мучите око тог трна ?

Она подиже главу, одвеза мараму, отаре зној, опре камен, и, као да нас и не примјећује, уздахну:

— Е, благи боже!

Поново је запитах:

— Мајко, је ли то трн? то дрво што га његујете?

— А-ха! — изусти она. — Трн. Обична драча . . . Никад нисте видјели? Само, ударам на муке, немам довољно ни земље ни воде . . . видите овај божји звјездан, све ме страх: сасушиће ми га.

— Никаква штета! Нећете се више мучити.

— Вараш се, мој сине! Како бих онда живјела?

— Имате право. Али . . . што ће вам трн?

— Не треба он мени, него — ја њему. Е, то ти не можеш ни знати! Мушко си, и не знаш шта је мајка.

На то ме Валентина потегну за руку, и каза ми:

— Пустимо жену на миру!

— Видим ја — жури вам се. А и јест вражја планина ово Биоково. Погледајте само куд се простире! — испружи старица руку.

— Мајко, гдје је ваш дом? — зажељех провјерити да она ту није остављена или изгубљена.

Она подиже главу, рашири руке, оста тренутак тако непокретна, као да очекује ријеч одозго, па проговори:

— Ту доље, испод пута. Пуст је мој дом. Седам синова имам . . . узалуд сам имала. Празан је мој дом. Утаман сам рађала . . . имам седам . . . и, ако и њега рачунам — показа руком на трн — осам. Данас, сама ватру ложим . . . Онда

сам садила лозу — и осушила се. Давала сам сваком чокоту једно од имена мојих синова — и мислила сам да сам ту гријешила. Хранила сам и храстове, али — храст неће без вука. Засађивала сам јабланове — вјетрови су их поломили, касније сажегла ватра из неба. Сад сам се прихватила овог трна. У то ће — акобогда — и лијепа смрт на врата . . .

Окренуо сам се Валентини, и, док је старица гледала преда се и нешто и даље нејасно мрмљала, климао сам главом:

— То је оно што нас дијели. Видиш, како се сваки човјек, још од рођења, припрема за оно што је неминовно. Знати и умјети умријети! То нама недостаје, и глупо је све ово за чим се толико ломимо!

— За чим се ломимо? — тргну се Валентина.

— За . . . за . . . за . . . — замуцах, и хтједох рећи: за својом мајком, али се побојах да ме криво не схвати, да је то не подсјети на њену старост, и, као да ми је ријеч била запела у грлу, праснух — За врховима Биокова!

Побожно, као да се удаљавамо од храма, поздравили смо се са старицом. И мене и Валентину — видјело се то — дојмио се овај неочекивани сусрет. Само, ма колико вољени и блиски, скривали смо једно од другог свој бол, и тако ходили планином.

Зашли смо најприје у појас ситног, кржљавог растиња бијелог и црног граба, па, иако још није било великих стрмина и успона — најтеже смо савлађивали те предјеле; грабова макија замрсивала нам је стазе, а змије отровнице вребале испод камена и са прошараних грана.

Бјелушкасто грабово стабло најсличније је, по боји, змијској кошуљи, и, на измаку љета, кад гмизавци узмиле уз дрвећа, грабовина је најсигурнија и за склониште и за засједе, као и за сунчање.

Додуше, нешто слична ствар је и у појасу јасена. Али, ту је и једна — не баш потпуно безначајна разлика — јасење је витко, глатке и свијетле коре, има у својој висини и овом расту нечег отвореног и срдачног.

На прелазу из грабовине у јасеновину, запали смо у дубоке доце. И у дубоку глад.

А какви су то долови!

Засвођени, кружни, тамни, врлетни — као да су љупине у којима су се легла небеска сунца.

Растао је у њима духан, и кукуруз, и кромпир, и дубока раж, и црни сијерак. Понека стабљика златастог сунцокрета служила је као огледало и украс.

И није било нимало лако ни спустити се ни изићи из тих вртача. Зато смо их заобилазили. Пролазили смо њиховим ободима.

Морила нас је глад. Можда још више и зато што смо наилазили на хладне изворе, и пили воду која нам је, онако хладна и тешка, просто пропадала кроз стомак.

На једном обронку, кад смо већ обоје клонули, накупили смо иверја, пањева и сухарака, и — наложили ватру.

Валентина је остала да чува огњиште да се не угаси, а ја сам пошао у долац, набрао нарамак кукурузног клипа, ископао и натрпао пуна њедра младог кромпира.

И покајао сам се одмах, још док сам се пео уз литице понад доца. Јер, да смо приредили и боговску гозбу, и нахранили се до миле воље, никад не бих повратио, за овај посао утрошену, енергију.

Но, било је милина гледати како Валентинини звонки бијели зуби загризају у врели кромпир и печени кукуруз. Са клиповима кукуруза ишло је, наиме, лако — нисмо стизали да их поједемо, тако смо их брзо пекли на обилној жерави. За кромпир нисмо имали соли, и таман нам је добро долазио овај слој пепела који никако нисмо могли обрисати. Уосталом, све је од пепела и све је у пепелу.

Да се пут на Биоково био одужио у недоглед, био бих — носио сам се том мишљу — набрао ражовог класја, самлио га каменом на каменој плочи, замутио га водом, и пепелом -- умјесто зачина и соли, и примјерно се угостио.

Срећом, што смо се више пели уз врлети Биокова, шума је постајала некако питомија и дарежљивија.

Дошла је јела, и јавор, и липа. А у липово дрво ја сам бескрајно вјеровао. Најприје, зато што су се и моји далеки преци заклињали у то стабло и од њега правили знакове на гробовима својих мртвих, а онда и зато што сам, често, и дане и ноћи проводио под липама у оном познатом дрвореду у Сарајеву.

Док нам је пуцкетало иверје под ногама, док смо газили по сухом шумском лишћу, у мени се рађало дивљење према дрвећу. Не зато што умире усправно, или пак зато што доноси плодове или распростире дубоке хладове. Не. Него свако стабло ме опоминьало и узносило шутњом и тишином.

Застајао сам пред јелама које су, у коријену, приклијештене каменим плочама: нити да дишу нити храну да примају, али — умјесто плача — само неколике капи смоле и ништа више. Стајао сам, као крај споменика, и крај храста који су вјетрушгине оборише на кољена и бациле на земљу: изваљене жиле, напукла кора, распрсла кичма, са сјеверне стране осушене све гране, буја маховина — посљедњи

дани су већ ту. Па, ипак, једина жалост која се примјећује на лицу тог рањеника јесте: шушташе лишћа. Тихо, лагано мрмореље.

На једном пропланку, на чистини и голети, направио сам неколико кругова око високог стабла које је сажегла мућа. На њему није било ни лишћа ни плода, и — голим оком нисам могао утврдити које је то дрво. Онда сам одломио једну грану и помирисао: јавор! И присјетио сам се: грдно се варам. Из јавора су увијек извирале пјесме, и можда је ово дебло, у ствари, представљало нешто сасвим друго. Било нешто друго. Огромне, шумске гусле које су никле из земље, и, вјековима, ту, пјевале и нарицале. Гласиле се и издвајале у шуми. Иначе, зашто би, из каквих других разлога, у њих ударио гром?

Дуго смо, затим, ходили шумом, и зажељели се неба.

Изнад нас се преплитало грање. Расла је буква до храста, јела до оморике, смрча до јавора, и сви су, као жедни на извор, хрлили у небо и отимали се за сунцем. Извињавам се, рекао сам: отимали! То сам научио, ту ријеч, у Сарајеву, и у другим градовима у које сам допирао. Она се, међутим, овдје не може изговорити, и: не треба да се изговори.

И кад би то жељела, стабла у шуми не могу посезати за туђим. Правац њиховог пута и живота само је један: горе! Не познају ни тајну завичаја ни проклетство туђине — умиру у својој колијевци.

Посматрао сам и изукрштано грање борова и букава: као бијели и црни човјек који се рукују. Као два добра брата. Да сам случајно имао при руци новине, не бих их смио ни отворити — бојао бих се да у њима не прочитам нешто супротно.

Валентина је увијек помало заостајала иза мене.

Нисам знао какве су њу мисли обузимале, и нисам јој ништа хтио говорити. Она је ишла споро, бацајући погледе око себе, и, кад год би успјела угледати понеку јагоду — којима је вријеме већ било на измаку, — она је радосно поскакивала, шапутала и тепала нешто топло и мени неразумљиво; убирала те шумске плодове и низала их на једну овећу влат траве. Од тога је правила вијенце и колајне, стављала их на главу и око врата, говорећи ми усхићено:

— Ја сам краљица свих шума!

На то бих јој се благо осмјехнуо, и замолио је да пожури и да се не игра као дијете, јер нас и ноћ може стигнути у шуми, а у себи сам мислио: жена као жена, радује се и најмањој ситници.

Шума нас је исцрпљивала: дјеловала је омамљујуће.

Умор је тјерао сан на очи, а рески планински зрак поспјешивао је глад.

Што смо се више пели уз стране и пропланке, извора је бивало све мање. Воду смо пили из каменица, из удубљења у стијенама, у којима се вода задржавала послије киша.

И стазе су се некако почеле замрсивати. Губиле су се. Једноставно: довеле би нас до неке стијене, до дрвета или узвишења, и ту — крај. То никако нисмо могли одгонетнути.

Доцније, понегдје је бујна трава затирала трагове, али не толико да баш ни правац нисмо могли назирати. Збуњивали су нас и планинарски знаци: можда су водили до више значајних тачака, а ми смо хтјели само једну — планинарски дом на Развалама, у подножју највишег врха на Биокову, Св. Јуре.

Кад смо први пут били суочени с чињеницом, да у свом ходу не напредујемо него се заиста окрећемо у кругу, гасило се и оно мало неба што је капало кроз густо решето заплетених грана.

Да смо се, послије неколико сати хода, вратили на исто мјесто, знали смо по превrнутом камену и одломљеној грани — стајали су онако како смо их оставили.

Премишљања више није било.

Прикупили смо сухог грања и коријења, спустили се у једну малу увалу, наложили ватру, и — одлучили да ту заноћимо.

Да нас не би преварио сан — а тада би се свашта у овој дубокој шуми могло десити — одлучили смо, најприје, да причамо приче.

Нешто касније, успротивила се Валентина:

— Не! Свађаћемо се. Приче би нас успавале.

— Нећемо ни тако! — казао сам. — Цијелу ноћ ватра треба да гори. Већ то ће нам задати толико посла да стално останемо будни.

Пробадало нас је камење, и није се дало ни сједити ни лежати. Зато смо нагрнули сушња и припремили одличну постељу, и најзад се споразумјели: Валентина ће лежати у лишћу и причати шта год јој на памет дође, а ја ћу одржавати ватру.

Одмицала је ноћ, рвали смо се са сном, али — све више — и са глађу.

Шумом су одјекивали тутњи дивљих звијери. Нисмо се бојали вукова — опасност су нам представљале дивље свиње. Но тјешили смо се да је љето, и да их сад глад не присиљава на оно по нас најгоре.

Ипак, за сваки случај одредили смо дебло и начин како ћемо се пети, ако у злу затреба: скочићу најприје ја, ухватити се за прву грану, заплести ноге и пружити руку Валентини.

По више пута поред нас се проламао тутањ, а онда нагло нестајао.

— Ватра! То је због ватре! — објашњавала је Валентина. — Све живо боји се ватре.

— Ове наше ватре?

— Јесте! Чак и упаљеног дрвца. Ето, звијери безглаво јуре, и, чим им сине ватра пред очима — бјеже.

Радовало ме Валентинино спокојство, иако ја — кад се радило о вепровима — ни у какву моћ ватре нисам могао вјеровати.

Негдје пред зору, кад је већ заморила и мене и себе сасвим обичним и свакидашњим причама и догађајима, она се подигну, приђе ми, сједе до мене, уз ватру. Дрхтала је.

Било је хладно и мени. И усред љета у овако дубокој шуми, на високој планини, праскозорја пуцају као залеђена језера.

Онда ми рече:

— Слушај!

— Слушам те цијелу ноћ.

— Још нешто хоћу да ти испричам.

— Слушам те! — царао сам у ватру, и — право да кажем — напола слушао, јер сам мислио да се Валентина само умиљава око мене.

— Ти си мене први пут видио у Северину?

— Не! Давно прије.

— Када?

— Заборавио сам.

— И ниси ме први пут срео у Северину?

— Јесам. Први пут.

— Па, шта је сад тачно?

— То што сам рекао.

— То што си рекао . . . ниси ме видео први пут у Северину . . . срео си ме први пут у Северину . . . Баш сад ништа не знам.

— Увијек је тако: сад знам да ништа не знам.

— Добро. Одговори: јесам ли ја причала цијелу ноћ или сам мало била и на оном свијету?

— Мало си, чини ми се, одспавала. Не знам да ли си била стигла и на онај свијет.

— Јесам. Слушај ме!

— Валентина! — пољубио сам је благо. — Понашаш се као дијете!

— Ти си дијете . . . Стварно, видим . . . бескрајна шума, непроходи, врлети, градови, бијели свијет, и све, опет, у још већу шуму, овакву као што је Биоково, заграђено . . . и одјекује плач, јасно ми је — тако се плаче само за мајком, и све ми се чини да чујем своје име, али ја сам у љубави, у

загрљају, и не тичу ме се ничије сузе . . . И, то не пролази, просто као да је тај вапај настањен у шуми, или као да не зна излаза, и стално ме узнемирава, јер се не мичем ни ја, житељ сам истог предјела. Онда најједном устанем, зађем међу дрвеће — прије бих рекла да су то били људи, али ме збуњивало што стоје као скамењени, као пободени у земљу — и, тек што сам пружила руку, дијете — ти, па: ти — скочи ми у загрљај; вратим се поново, легнем, и мислим: завршила сам свој посао; тако и заспим. Но, опет ме пробуди дозив — као да тонем, као да пропадам. Витлам рукама да се ухватим за сламку, али ударим о камен, овај овдје, протрљам очи: ти поред ватре, пламен лиже у небо. Боже мој, боже мој . . .

— И препала си се?

— Ни сад ми није све јасно. Једва чекам дан. Знаш, није добро кад плач прогања — макар то било и у сну. Ах, само да сване. Луди снови!

— Луди животи. Сан је из живота!

— Ма, пусти! — дрхтаво се и насилу насмијала Валентина. — Из врага, а не из живота.

— Ја не знам. Можда чак имаш и право.

Срећом, из даљине — отуд преко Требиња гдје је већ давно требало да будем — оглашавало се сунце.

Допрли су први зраци, и наша планина добила је боју тамног злата.

Ипак, давно је већ било превалило подне кад смо стигли на Развале.

Купали смо се у зноју и посртали од глади. Једино нас је спасавао вјетар који је долазио са сјевера, са континента и дувао у леђа, и носио нас напријед. Колико нам је заиста био од користи — знаћемо за неколико година кад неочекивано зазвижди у костима, или кад нас — већ сутра — обори с ногу висока температура.

Планинарска кућа била је мала, и скромна — заправо: сиромашна. Изградиле су је руке оних који су у шуму и планину долазили као у храм. Одржавао ју је само један човјек, хром, без лијевог ока. Ходао је погурено и накриво, и сваким својим покретом одударао је од ове моћне и простране кречњачке громаде. У овој кући, окруженој пустоши и дивљином, могао би живјети само вук. Човјек би морао бити или гроб или бог, па да ту крух зарађује.

Нахранио нас је липовим и пелиновим чајевима и тврдим козјим сиром.

Послије ручка, показао нам је једну малу собицу, као сандук велику. Била је сва од дрвета, и лежај — разумије се. Тек што смо се спустили — заспали смо као мртваци.

Пред вече, кад сам се пробудио, Валентина је била сва у зноју. Низ лице крупни грашци зноја као леденице, а спава. Савладао ју је умор, уз то — још и приче и снови од прошле ноћи.

Желио сам да прошетамо по околним висовима, да осмотримо како ћемо се сутра, у цик зоре, попети на највишу тачку Биокова, на врх Св. Јуре, хиљаду седам стотина шездесет и два метра над морем, и полако сам Валентину вукао за руку:

— Биће нам дуга ноћ!

Но, она се тешко одвајала од постеље. Бунцала је:

— Иди ти сам. Доста ми је планине!

Послушао сам је.

Кад сам излазио из куће, сусрео ме домаћин и казао:

— Нисте сами. Дошао је још један.

— Ко? — питао сам, а у себи се чудио: какав је то сад пустињак!

— Исуса ти, ко би други — Мате из Америке! Не познајете га? Мату Американца ?

— Не!

— Ајме, госпе ти, зна га цили свит.

У то је бануо висок, коштуњав и нахерен старац. Глава му се сијала као сребро. И видио сам: љутио се и чудио како га не познајем.

— Ни у новинама нисте читали о мени? — ширио је очи као да не вјерује.

— Свакако! Не може бити другачије! — рекох тек да му удовољим. — Али, знате, вријеме . . . све баца у заборав.

— Е, Исуса ми, је, је, вриме, вриме.

Онда ми је причао како се прочуо у Америци кад је 1942, док је ратни пожар пријетио да захвати и Нови свијет, казао: „Лондон ће сагорит . . . Лондон, и то: за дви године. А Америци ни длака с главе неће фалит. Ја вам то говорим."

— И, мога ми бога, тако вам је и било. Хитлер је 1944. посла кишу ракета на Лондон. И не изгори град . . . Тако је кад бог хоће . . .

Позвао ме у шетњу, пошто је на овој планини знао сваки камен, јер — откако се прије пет година вратио из Америке, привучен предсмртном завичајном силом теже, и не ради ништа друго него излази на Биоково, пуши, гледа пут

Италије и на лошем енглеском језику пјевуши неке рударске корачнице.

Испели смо се некуд високо, и чинило ми се: да се којим случајем одломи стијена на којој смо сједили — пали бисмо насред Макарске, толико су се планински вијенци протезали окомито у небо.

Гледали смо пут Италије, пут Трста и Напуља, и он ми је, као да то чита са длана, показивао гдје је који од тих градова, којима је прошао кад се први пут укрцао на брод.

— Е, мој млади мистер, сад ти се за Америку бринем, — почео је он. — Деси ми се да устанем усрид ноћи, и не вирујем ни радио-вистима ни новинама, него право здимин: на Биоково! Велим, ово је планина са које се види цили свит, па ако је истина оно што ми сан каже, видићу. А сан ми често каже: Америка гори — свит гори! Је, Исуса ми.

— Хоћете ли опет у Америку? — хватам тренутак док он припаљује лулу.

— А, врага, млади мистер. Иден под плочу, не знан — данас или сутра . . . Америка ме липо хранила, фала јој. А, госпе ми, поштено сан и радија . . . Него, ноћу ме страх, кад видим како гори Америка.

— Немате разлога.

— Иман! — плану он. — Ко ће хранити свит. Исуса ти. Цили свит данас музе Америку.

Насмијао сам се, умјесто да кажем било шта друго.

— Хајд' к врагу, млади мистер! — наљутио се он, устао, попео се на другу високу стијену, и, заклонивши очи од сунца, зурио у даљину преко мора.

Довикивао је, повремено, не окрећући главу:

— Америка је моја мајка. Пуних педесет година! Не дан ја то лако . . .

Пошто сам видио да се више неће одобровољити, вратио сам се у планинарски дом.

— Ди ван је „Американац"? — питао ме домаћин кад ме угледао како сâм долазим.

— Попео се на високу стијену и гледа пут Америке! — одмахнуо сам руком и продужио у собу, к Валентини.

— Однит ће га враг на тим стинама. Као да је полудија, стално говори како је дошло зло вриме и како ће изгорит Америка! — стизао ме рапави глас хромог домаћина.

Валентина се таман спремала да устане. Питао сам је:

— Цијело си вријеме спавала?

— Да. Нисам знала да планина може овако уморити.

— А шта ћемо радити ноћас?

— Спавати! Десет дана могла бих — чини ми се — да не устајем. А камо тебе?

— Гледао сам како гори Америка!

Она ме погледала збуњено, а онда праснула у смијех:

— Ти сањаш и отворених очију.

— Не ја, него повратник из Америке. Ено га тамо, испружио се на једном камену, гледа преко мора, пут Италије, и још тамо даље, на запад, и, пушећи лулу, сам са собом збори: „Ма, Исуса ми, дошло је зло вриме! Изгорит ће Америка!"

— Знам да је то шала, али — не волим ријеч о ватри. Воде и ватре треба се увијек бојати.

— Видиш како смо високо. Нема таквог ни пожара, ни потопа, који би досегнуо до нас.

— О томе се и ради: висина! Хвата ме већ вртоглавица. Пашћемо!

И одмах су ме почели похађати и заокупљати призори из дјетињства: пропадање, бескрајно пропадање.

Никада то нисам могао појмити, па ни данас: усним ли, преда мном се — заправо, пода мном — отвори провалија, и ништа друго него падам и спуштам се у бездан по некој чудној спирали. Но најгори су тренуци долазили онда кад би ми се дешавало да се зауставим па лебдим, не слутећи никакву могућност ни да се вратим горе, а ни да ударим о дно и да, тако, коначно свему буде крај. Лебдим у гротлу понора, па наједанпут кренем: пропадам. И све тако наизмјенично. Чак и будан. Чак и онда кад ми је јасно да то ја, у ствари, само сањам. Колико дана, и колико година увијек то исто! Па, ево, и сад.

Изишли смо на терасу и посматрали залазак сунца.

Изнад кровова планинарске куће извијала су се у небо висока дрвећа. Благо су им се њихале гране. Изгледало је да ће ноћ бити ведра и вјетровита.

Пред нама, докле год су нам допирали погледи, море је — надовезујући се на сиву боју крша — личило на тихо пламињање пепела. А отоци су били као ријетко црно угљевље на огњишту.

Дошао је домаћин, поклонио се и извинио што за вечеру нећемо моћи добити богзна шта.

— Иман ловачку пушку и доброг кера — казао је — али овог пута ништа није налетило.

Рекли смо му да смо задовољни и да ћемо јести оно што има, макар биле и корњаче.

— Е, госпе ми, таман ти их и иман за вечеру, липо је, нећете се приварит. Од змије је још слаће, али који ће је ђаво уфатит за реп!

— Боме, од змије нећемо. Не!

— Ма, не. Од корњаче. То се и за фешту једе.

Домаћин је био заиста суоретљив, и чинио је све што је могао.

Свој чемер и бол, због хромости и сљепоће — није истицао као заставу или несрећу, него је — знајући да се ни други око њега много не разликују — све то лијепо уклапао у односе с људима.

Донио нам је ускоро на тави испржено месо од корњаче, и, да унапријед нисмо знали чиме ће нас угостити — ми бисмо то увијек истицали као најсласније јело — толико нам је пријало.

Кад нам је наточио вина, опоменуо нас је да не пренаглимо, јер су ови крајеви познати по жестоким пићима и по напрасним наравима.

То је Валентина заиста одмах и осјетила и затражила је воде.

Домаћин рече да је боље да не пијемо ову устајалу воду, него да ће нам он показати пут до извора на коме је вода толико ледена да од ње трну зуби.

Извор је био тих и нечујан. Избијао је испод високе стијене.

Невјешт и овом крају невичан човјек, никад га не би ни пронашао, поготову што вода не ствара ни поток ни језерце, него одмах понире, и, док не дође до мора, ко зна колико пута избија на површину и опет нестане.

Уоколо су биле велике клисуре и расла су, мало погрбљена, неколика дрвета. Валентини се то много допало.

Кад се, длановима, напила воде, опружила се по стијени и гледала у звијезде.

— Ово је немогуће! — казала је усхићено. — Не могу да се снађем. Не знам шта видим изнад себе: небо или море.

— Вара те положај. И вара те око: то се звијезде огледају у мору.

— Савршено! — рекла је устајући. — Свијет је дивна и величанствена зграда . . . само, још да ми је кључеве, и: знати ходати кад се уђе . . .

— Врати се, Валентина! — звао сам је и опомињао, јер се била окренула од мене и гледала на другу страну док је то изговарала.

— Ноћас ћемо опет овамо доћи. То би било дивно! — ширила је руке и дубоко уздисала.

— Ко ће нас пробудити?

— Ја ћу ноћас, сигурно, ожедњети. Зваћу те.

Остало је то све као шала.

Чим смо легли, ништа нам више није падало на памет. Пропадали смо у постељу, у сан. Тонули смо.

Но убрзо, зачуо сам нејасне гласове и вику. Нисам вјеровао. Било ми је и лијено устати, па сам се правдао: као и обично, то ја нешто сањам — промјена зрака, лежаја, околине.

И дуго бих тако одлагао сваки подухват да се није пробудила и Валентина. Питала је:

— Каква је то туча? Ко је полудио ноћас?

Док смо ми устајали, гласови су се полако губили — јављао се цвилеж. Изишао сам пред кућу и нашао домаћина како плаче.

Није ми било свеједно. Планина, ноћ и плач.

Пришао сам му тихо:

— Зашто не спавате?

— Сваку ноћ овако . . . Најприје ме почне звати, а онда и силити да, овако сакат и без ока, идем по воду.

— Коме ће вода?

— „Американцу"!

— Каже: причиња му се да гори Америка — и за сваки случај да има воде уза се.

— Гдје је „Американац"?

— Ето га у соби, опет ће се он пробудити.

— Је ли ти хладно? је ли те страх?

— Двадесет година сам на планини — шта ми може бити.

— Узмите покривач, и бјежите негдје иза куће док не сване.

Тако сам и сâм учинио.

Узео сам покриваче са постеље, и Валентину, још сановну, за руку, и напустио кућу.

Ипак, „Американац" је прозрео ствар. Чудан инстинкт. Отворио је прозор, и, док смо ми одмицали, звао усред ноћи, на сав глас:

— Упомоћ! Изгори Америка!

Била је тиха, звјездана планинска ноћ, и његов зов је седам пута даље и дубље одјекивао него обично.

Домаћин се већ негдје иза куће био изгубио и притулио као у олују, а ми смо, Валентина и ја, мирно одмицали.

— Исуса ми, нигди никог нема. А изгори цили свит. Срамота. Тако нам и триба! Е, нема више Америке . . . — чусмо уздах и онда лом.

Можда је човјека захватала и грозница, можда су га морили и тешки сни, можда је и издисао, али — да смо се вратили само да погледамо шта се са њим дешава, могао нас је присилити да цијелу ноћ, као робље, вучемо воду.

И онда би нам пропао и сутрашњи дан кад смо одредили да освојимо највиши врх Биокова, врх Св. Јуре. Погледати одатле Макарску, и оног барабу на мотору који је увриједио Валентину мислећи да је она моја феријална љубавница из Аустрије, па и мене, бацити поглед преко мора све до вјечног града, Рима, и на сјевер, преко Сарајева и Босне, уз Дунав све до Будимпеште — значило је

за нас подвиг и радост живота. Освајање и овладавање животом — макар и за оно безначајно вријеме колико може трајати један једини прелет очима.

Осјећали смо се као сиромаси којима ће, ето, коначно бити подарена мрва мира и самопоуздања.

И жељели смо само то: кад смо већ оставили свој дом у Сарајеву, преживјели удес воза и увреду у Макарској — винути се на вис. Изронити из прашине и јада тек толико да узмемо зрака! И онда одмах клонути, као из живота у смрт.

Пошто смо се прилично удаљили од дома и од узнемиреног „Американца", Валентина је предложила:

— Поред воде. Ја бих да ту пространо.

— Крај извора? Не!

— Зашто?

— Извор је свачији. И вукови имају на њ право колико и ми. Сигурније је на стијени.

— Однијеће нас вјетар.

— Неће даље од мора! — насмијао сам се да бих охрабрио Валентину, пружио јој руку и помогао да се успне на стијену.

Онај дебљи покривач прострли смо по каменој плочи, а лакшим се покрили.

Дуго нисмо заспали. Небо је било веома близу, и, као пуцњи, звијезде су се палиле-гасиле, и прелијетале небом. Помало смо се прибојавали да понеко пламење и угљевље не удари случајно и по нама.

Било куд било, опет: ватра!

Валентина се жалила и на тврду постељу. Говорила је да је пробада камен. Додуше, осјећао сам то и ја, јер — уосталом — ничијим костима није баш пријатно на стијени, али сам трпио.

Но кад се Валентина почела све више и чешће окретати као да је на иглама или оштром пијеску, устао сам, начупао траве и нагулио лишћа, распростро то по литици и онда пребацио ћебе.

— Као у лађи на мору! — узвикнула је Валентина, изгубивши се у дубокој постељи.

Заиста, било је тако удобно да су нам тијела потпуно утонула у пласт зеленила, и уз то — осјећали смо како пахне планинско биље, које је, у ноћи — притиснуто нашом тежином — венуло, и, зато, јаче мирисало.

Нисмо више видјели ни небо, ни ватромете звијезда; нисмо осјећали ни дисање мора ни лагано подрхтавање грана на високом дрвећу око нас — разноврсно лишће и влати трава које смо набрали прекривали су нам лица.

Заборавили смо и на „Американца". Спавали смо на уздигнутом камену на високој планини, као на јарболу брода који цијели свијет некуд незнано носи.

И, негдје у дубини ноћи, не знам: да ли по мом старом обичају или зато што је тамо требало да одем одмах послије сахране мале Луције, дође ми у сан Требиње.

И разгранаше се силни путеви. Као заплетена копља, као повијуше. Падоше ми на главу, и просуше се низ рамена. Путеви, путеви, путеви. Као пијесак, као лишће, као вјетрови. Видим и себе: на једном длану храм, на другом — кип моје мајке, од глине. Преда мном: празан и пуст град, то је: Мрамор. А људи пролазе, само ја стојим.

Кога год упитам на коју бих страну кренуо да тражим мајку, нико ми ништа не одговара, или ме и не чује, или можда и не разумије. Плачем — не чујем ни ја свој глас, али то осјећам по сузама — но, сасвим узалуд: ником то ништа не значи.

Тако, носећи на рукама та два знака, доспијем, не изабравши још пута, у Сарајево, у Северин, у Смедерево, па најзад преко Средоземља у град на ријеци Гангесу, и, опет, назад — у Босну.

Онда, пустим све крају, загрлим Валентину, наставим разговор сам са болом, са собом, надајући се да ће и зора и свануће ускоро.

Међутим, у једном тренутку, осјетим врућ дах; рука којом сам грлио Валентину најприје клону, одрвени, па усахну.

И више није било даха, лизао је пламен. Долазио је из уста — у то сам био сигуран — и био је црвене боје.

Зовнух Валентину, једном, и други, и трећи пут, али — не би то никакав глас, него само зијевање. Значи: онијемио сам и осакатио.

Срећом, још сам видио. Како је Валентина блажено и безазлено спавала!

Било ми је дошло да је сурово и дрско дрмнем и пробудим не зато што ме сад задесила ова непријатност него зато што она нема појма како је сад мени и што сад она — ето, како се у варкама живи — мисли да је мени топло и дивно уз њу!

Примакоше ми се уста из којих је избијао пламен и дунуше у моје уши:

— Кукурику! Куку! рику! ику! ку!

Не знам каква ме сила и чија рука подиже, али — ја устах и пођох.

Ишао сам тамо куд ми је црвени пламен осветљавао пут.

Кад бих се, понекад, окренуо — забљештале би ми очи. Ударају млазеви ватре, и из ње, косо побијена, стрше два црна копља, као рогови.

Кад сам доспио на високу хрид са које се, с једне стране, видјело море, — а, с друге, шума, — стао је пламен и то је значило: да станем и ја.

И више није био ни иза, ни испред мене. Лебдио је понад моје главе, и проговарао:

— Сад скочи! На коју хоћеш страну. И наћи ћеш што тражиш.

Протрнуо сам и помислио: наћи ћу смрт. Таман и да сам крилат, смрт ћу наћи, а ја тражим мајку!

Пошто сам оклијевао — и нормално је да сам оклијевао — јер сам мајку само жив могао наћи, обасуо ме несносан грохот:

— Е-хе, е-хе, ха, ха-ха, све је у мојим рукама! Цијелу истину знам.

Пламен се сад спустио ниже, и у ковитлацима скакао с хриди на хрид, и с виса на вис. Сјале су му се у ноћи црне, косо забодене стријеле.

Синула ми је мисао: ово је гласник! Сигурно ми је умрла мајка. И покушао сам одлијепити се са стијене и поћи.

Моји безуспјешни и узалудни покрети бише попраћени грдњама и изврнути руглу. Онда дође и пријетња:

— Своју душу дај ми као залогај, или одатле макнути нећеш!

Кад то зачух, зауставих дисање да ми душа не би дошла у нос и да свему не би био крај. И издржах.

Тад се разјари и врисну пламен:

— Цијелу истину знам. И зато те и пуштам. Биће ти горе него да си скочио. Наћи ћеш што тражиш!

Пред мојим очима искрснуо је одар моје мајке. Протрнуле су ми кости. Ријеших се: поћи, па макар је и мртву наћи.

Но, док се пламен котурао некуд низ врлети, ја сам улагао све снаге да сиђем са хриди, и није ми полазило за руком.

Опет ми је остало једино да скочим и нађем свој крај. А мајка није тамо, и она ми не треба тамо. И остадох тако, осуђен, на стијени.

Трећи дан почеше се и орлови мотати, високо, изнад мене.

Спремало се најгоре: пошто се нисам мицао, мислили су да сам мртав. У ствари: да сам њихов. Но испало је другачије. Захваљујући њима, пронашла ме Валентина.

С њом је био и „Американац".

— Иако сам се љутио на тебе, млади мистер, ипак сам пошао да те тражим. Али, више ни ријечи против Америке. То је моја мајка! — казао је он.

Поклонио сам му се дубоко и захвалио, а у себи мислио: кад сутра у Требињу, коначно, нађем и сахраним своју мајку, можда ће на њено мјесто у мом срцу доћи чак и неко дрво или ријека, а не таква земља као што је Америка.

Док смо силазили низ Биоково — не стигавши, ето, тамо куд смо наумили, до врха Св. Јуре — по стоти пут сам објашњавао Валентини шта ми се десило, и она ништа није могла разумјети.

Или јој ја то, можда, нисам знао ваљано испричати!

Но све је било у реду кад смо се сложили у једном: чим избијемо на цесту, она ће, првим аутобусом, у Сарајево, а ја — тамо гдје сам прекинуо своје путовање по свијету када сам сазнао за смрт мале Луције Бенешић.

Анђелко Вулетић

О ПОКУШАЈУ УСТАНКА УЈЕДИЊЕНЕ ОМЛАДИНЕ СРПСКЕ 1871—1872.

Управо ових дана навршило се сто година од прве скупштине Уједињене омладине српске. Једна уопштена оцена њене делатности објављена је у публикацији коју је издао организациони комитет поводом нашег конгреса.[1] С обзиром на ограничено време које ми стоји на располагању, осврнућу се само на један, али веома значајан догађај из релативно кратке историје ове прогресивне организације. Реч је о њеном покушају крајем 1871. и почетком 1872. да подигне устанак у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Бугарској, Македонији и Албанији против отоманске власти. Намам намеру да хронолошки прикажем ток догађаја, нити ћу се служити свим расположивим изворима. Задржаћу се, углавном, на неким недавно откривеним документима из совјетских архива, пре свега на једном важном и занимљивом меморандуму из Архиве спољне политике Русије.[2]

Историјској науци је познато да се 1871—1872. припремао устанак на Балкану. О томе је, додуше кратко и недовољно прецизно, писао још Јован Скерлић;[3] новија архивска истраживања допунила су и кориговала оно што је он рекао о овом догађају.[4] Грађа која ће се овде приказати и осве-

---

Проширени текст излагања на I Међународном конгресу балканолога у Софији од 26. 8. до 1. 9. 1966, секција V — историја.

[1] Прва скупштина Уједињене омладине српске одржана је 15. августа 1866. по ст. к. у Новом Саду.

[2] Архив внешней политики России, Главный архив (у даљем тексту — АВПР, ГА), У-А„ 1872, д. 259, л. 74—83. Овај и остале документе открила је, недавно, совјетски историчар В. Н. Кондратјева тражећи грађу за Зборник о Омладини који се припрема у Историјском архиву АП Војводине, поводом стогодишњице прве скупштине Уједињене омладине српске. Грађа се користи уз љубазну сагласност совјетског историчара.

[3] Ј. Скерлић: Светозар Марковић, Београд 1922, с. 74.

[4] Пошто је овај рад био већ завршен појавио се чланак *В Г. Карасева:* К вопросу об участии русских и сербских революционеров в подготовке востаний в Боснии и Герцеговине в начале 70-х годов XIX в. Учёные записки Института славяноведения, Москва 1966, с 114.

лити треба да употпуни слику, без претензија да се пружи заокружена и коначна оцена и изнесе потпуни ток догађаја.

У ком смислу употребљавамо назив Омладина? Ј. Скерлић био је у праву да „Омладина није била прост и једноставан покрет но сложен, многостран, у који се стекло неколико схватања, неколико идеала, неколико струја, упоредних, допунских, каткад и противречних . . .".[5] При том су се унутарњи односи у Омладини временом мењали. Кад је Омладина основана, Светозар Милетић и Владимир Јовановић су уско сарађивали и заступали, углавном, иста гледишта. Под утицајем унутарњих и спољнополитичких прилика мењају се односи партија, група и струја у Омладини, тако да се 1871. Милетићево крило већ потпуно било удаљило од Владимира Јовановића и осталих србијанских либерала блиских намесничком режиму, али је, зато, Милетићева странка нашла више додирних тачака са Светозаром Марковићем и његовим истомишљеницима, и то претежно у питању спољне политике, конкретније — у погледу решавања тзв. источног питања.[6] Уједињена омладина српска није, значи, била монолитна организација ни у тренутку кад се припремао устанак. На његовом подизању радило је њено лево, прогресивно крило, али је и оно имало више струја; међу њима било је чак и битних разлика не само начелног карактера, него, у овој или оној мери, и у односу на устанак који се желео подићи.

Састављена од више струја и праваца, Омладина је ипак имала одређену друштвено-политичку физиономију. Не може се, на пример, сматрати случајним што је аустроугарска дипломатија и публицистика још много година после забране Уједињене омладине српске употребљавала назив Омладина као синоним за сваку политичку организацију и струју која је тежила радикалном решењу националног питања у југословенским земљама одлучним средствима и мерама. Реч Омладина била је деценијама прави баук за аустроугарску дипломатију.

Према документима којима располажемо, прву информацију да Омладина помишља на подизање устанка у Турској добила је руска дипломатија јула-августа 1871. од свог београдског конзула Шишкина.[7] У писму Стремоухову, начелнику одељења за Азију, Шишкин је саопштио да су га кнежевски намесници Миливоје Петровић Блазнавац и Јо-

---

[5] Ј. Скерлић: Омладина и њена књижевност, Београд 1925, с. 119—120.

[6] *Застава* бр. 82, 1871, у чланку *Да ли је „обрт" политике у Београду?* бави се и овим проблемом.

[7] АВПР, У-А„ 1871, д. 258, л. 90—93, извештај од 31. јула по ст. к.

ван Ристић обавестили строго поверљиво како је поп Перо Матановић из Црне Горе био неколико пута код њих и покушавао да их убеди у „неопходност свеопштег устанка за ослобођење хришћанских поданика Турске, да је у крајевима (под Турском — Н. П.) наишао на спремност да се акција почне и да је, напослетку, тренутак за то нарочито повољан. Он се нарочито трудио да истакне сарадњу коју устаници могу очекивати од Омладине, потпуно спремне да се подигне на први знак . . .". Перо Матановић је, пре тога, био на дужем путовању по Русији, Бугарској, Влашкој, словенским земљама Аустро-Угарске и по граничним областима Херцеговине. Веома је вероватно да се Матановић, приликом посете Русији, састао с војводом Луком Вукаловићем, који је ту живео у изгнанству и још 1870. тражио сагласност царске владе да се врати у домовину и стави на чело новог устаничког покрета.[8]

Намесници су, такође, обавестили Шишкина да је Матановић покушао да нађе присталице међу многобројним емигрантима из Турске који су живели у Србији, али су, наводно, „сви његови напори наишли на повољан одзив само код архимандрита Пелагића . . . Такође му је обећао сарадњу у стварању добровољачких одреда . . . Влајковић, који себе сматра главом овдашње (тј. београдске — Н. П.) Омладине и који је, недавно, као што се говори, обилазио по Милетићевом налогу словенске области Аустрије и Влашку, где је ступио у лични контакт са присталицама младе бугарске партије, који тамо живе."

Намесници су сумњали да Бока Влајковић стоји и иза једне друге акције; њима је, наиме, саопштено из Босне и Херцеговине да се тамо шире позиви на устанак са печатом „Београдског комитета за организацију ослобођења хришћана у Турској", и они су рекли Шишкину да, по њиховом мишљењу, летке растурају Влајковићеви људи.

Матановићев захтев да Србија учествује у намераваном ослободилачком покрету и да га помаже, Блазнавац је од-

---

[8] Недавно је објављено неколико значајних писама Луке Вукаловића из совјетских архива. У писму од 14. новембра 1870. по ст. к. вођ херцеговачког устанка вели: „. . . Има већ неколико времена како постојано отуда (из Херцеговине — Н. П.) писма добијам, и то не само од православних и католичких кристијана, већ и од неких мухамеданаца, који ме сви, богом заклињући ка њима позивају да им помогнем и да им као предводитељ станем, у ослобођењу од ига турског, којег више сносити немогу . . . Последња писма показују ми, да је у оним странама већ све за нови покрет спремно, и да су старешине решили, приед изгинути него штоби још̃те и даље безчовечни притисак тај сносили . . ." *Н. И. Хитрова:* Писма Луки Вукаловича, Зборник *Славянское возрождение,* Москва 1966, с. 204—222. Царска влада одбила је неколико Вукаловићевих захтева да се врати у домовину.

био са мотивацијом да ништа не треба чинити без „претходне сагласности Русије или Немачке", а да, посебно, царска руска влада није дала сагласност за покретање устанка. Одбијајући да пружи подршку устанку, Блазнавац се, дакле, позивао на Русију, мада је баш он оријентисао спољну политику Србије према Аустро-Угарској и уживао пуно поверење владајућих кругова Монархије. Уверен да доследно заступа интересе своје владе, Шишкин је у потпуности прихватио став намесништва и изјаснио се одлучно против устанка. Руска влада одобрила је у потпуности гледиште свог београдског конзула.

Отприлике у исто време кад је Перо Матановић разговарао са намесницима, покренуо је Милетић, који је тада лежао у ваџкој тамници, живу кампању у *Застави* за оружжану акцију на Балканском полуострву. У чланку *Будимо спремни*[9] Милетић вели да више ... „времена оклевању нема. Сваки Србин треба да је спреман, да чим прва пушка у Балкану и у српским кршевима пукне, буде на помоћи, ко са пушком у руци, ко са новцем, оружјем, цебаном, зајиром". Свак треба да набави пушку, па и две, и три и десет за себе и друге, „па који је за бој, да се, чим абер чује, опреми за војску, а ко није, да пошље оружје онамо куда му се, и како му се по поузданицима рекне. Видећемо, хоћели српска влада добровољцима на пут стати, да својој браћи у помоћ притекну."

Застава, значи, није крила од јавности и власти да се врше припреме за устанак. Отворено је, такође, изразила страховање у погледу држања београдске владе.

Најкасније, дакле, средином 1871, ако не и раније, у сваком случају *пре* последње скупштине Уједињене омладине српске, почеле су политичке и, без сумње, и организационе припреме за подизање устанка у поробљеним земљама Балканског полуострва. Шишкин чак тврди да су припреме почеле почетком 1871.[10]

За политичке припреме, нарочито за систематску, одлучну, полетну агитацију *Заставе,* треба рећи да је била на висини.[11] Да ли су и организационе припреме биле на потребном нивоу, о томе ћемо, нешто касније, чути оцену Светозара Марковића. Остаје, међутим, чињеница да су ор-

---

[9] *Застава,* 1871, бр. 73 од 25. јуна по ст. к.

[10] „Мисао о неопходности да се убрза дело ослобођења хришћана интересовала је Омладину већ од почетка ове године (1871 — Н. П.), и она није престала да се брине о сакупљању средстава која ће олакшати успех ове важне ствари." Шишкин — Стремоухову, АВПР, ГА, У-А, 1872, д. 259, л. 15—25, 16. децембра 1871, по ст. к.

[11] *Застава* је 1871. објавила више чланака о овој теми; нпр. у бројевима 74, 80, 82, 83, 85 итд.

ганизационе припреме за устанак вршене и пре и после забране Уједињене омладине српске.

У вези са организационим припремама заслужује пажњу писмо Светозара Милетића написано 6. септембра 1871. истакнутом Омладинцу из Босне Кости Угринићу. У њему се каже да је на Цетињу „о нашој Великој госпођи крштење Кнежевог сина, којом ће приликом састати се србаља доста из јужних крајева, и где ће и *разговора* бити. Добро ће бити да и од нас ко оде, не параде, и овације ради, која би се могла као династична и противу српска схватити, што ја не би рад, него ради познанства са оним светом и *разговора на прагу догађаја.*"[12] Каквих „догађаја" — није тешко погодити. Милетић је сматрао да и Угринић треба да се придружи групи Омладинаца која се спремала да пође за Цетиње.

Септембра 1871. сакупили су се истакнути чланови Омладине на Цетињу. Сагласили су се да створе *Дружину за ослобођење и уједињење српско.* У првој половини септембра усвојили су Статут нове организације. У изради статута учествовали су Васа Пелагић, Лаза Костић, Бока Влајковић, Миша Димитријевић, Коста Угринић и Милан Кујунџић. У статуту се вели да је задатак *Дружине* да „употреби сва могућа средства . . . да се што скорије сви српски крајеви ослободе од туђег господства и уједине у једну државу". На челу *Дружине* стајаће Главни одбор, у покрајинама и местима — покрајински и месни одбори. *Дружина* је имала да буде конспиративна, подземна, илегална организација. Члан *Дружине* који би издао „друштвену тајну или уопште . . . задатак друштвени, *Дружина* ће дужна бити судити му и не устезати се и крајњих мера". И напослетку: „Иступање из ове дружине бива само смрћу."[13]

Средином децембра 1871. дошло је у владиним круговима у Београду до праве узбуне. На дан 13. децембра (по ст. к.) посетио је Шишкин Блазнавца и дознао од њега да митрополит Михаило тражи од првог намесника да прими „и саслуша поверљиво лице Новосадске омладине, које жели њему лично да изнесе план устанка који они припремају међу хришћанима турских пограничних области и да га убеди да пружи овом потхвату спочетка тајну, а у случају успеха отворену помоћ српске владе". Према Блазнавчевим

---

[12] *Васа Стајић:* Сведоци Милетићевих подвига, *Летопис Матице српске,* 1926, књ. 308, с. 182—201. Први курзив — В. С., други — Н. П.

[13] Ibidem. Васа Стајић објавио је у овом чланку цео текст Статута, према копији коју је сачувао К. Угринић, и имена тридесеторице чланова Дружине. Између других ту се спомињу: С. Милетић, пуковник Сава Грујић, Машо Врбица, Симо Поповић, Љубомир Каљевић, Гига Гершић, Јован Павловић, Милан Борђевић, С. Касапиновић итд.

речима, *Застава* је, додуше, изменила тон према њему у последње време, па му уместо јавних напада сад поставља захтеве; он се, међутим, ипак колеба да ли да прими лице које му препоручује митрополит Михаило, „јер осећа неодољиву одвратност према револуционарима таквог схватања какви су Омладинци".[14]

Дознавши од Блазнавца да Омладина нешто спрема, Шишкин је отишао код митрополита Михаила како би од њега дознао појединости; ту је сазнао да је представник Омладине овлаштен да само Блазнавцу, и ником другом, открије план о подизању устанка. Међутим, усмени и писмени покушаји Митрополитови да први намесник прими изасланика Омладине нису успели.

Пошто је телеграфски обавестио своју владу о плану Омладине и Блазнавчевом држању, Шишкин је посетио 14. децембра 1871. првог намесника и успео да га приволи да прими представника Омладине.

Идућег дана Шишкин је већ имао одговор руске владе, и пошто је располагао јасним инструкцијама, поново је отишао код Блазнавца. Од њега је дознао да је представник Омладине Јефрем Марковић био код њега и да му је открио план о подизању устанка. Акциони план Омладине, — према изјави Ј. Марковића, — био је „дефинитивно размотрен и решен на Цетињу, за време крштења новорођеног црногорског кнеза, на састанку Омладине, која се тамо окупила". Образован је и Главни одбор са седиштем у Београду; у његов састав су, сем њега, Јефрема Марковића, ушли још и Јован Павловић, прота Беговић, Антоније Хаџић и Томић. Иако забрањена, Омладина ће се реорганизовати и претворити у револуционарне клубове са задатком да се њихови чланови искључиво посвете сакупљању средстава потребних за подизање устанка. Представник Омладине саопштио је, такође, Блазнавцу да Главни одбор, додуше, жели да се користи услугама Светозара Милетића, али да руковођење целим овим подухватом није поверено њему, јер одбор жели напротив „да држи његову заставу (тј. заставу устанка — Н. П.) у својим рукама".[15] Марковићеве напомене о Милетићу постају схватљиве ако се има у виду да су односи између Намесништа и вође Српске народне слободоумне странке били дуго времена крајње заоштрени, чак и непријатељски.

Руски конзул упутио је 16. децембра опширни извештај о разговору између Блазнавца и Јефрема Марковића, али

---

[14] Шишкин-Стремоухову, извештај од 16. децембра 1871. по ст. к.

[15] АВПР, ГА, У-А,, 1872, д. 259, л. 15—29. С обзиром да је Блазнавац усмено саопштио Шишкину ове податке, није искључено да је руски дипломата пречуо нека имена а нека погрешно забележио.

пошто се главне мисли и чињенице из тог извештаја понављају, и то прецизније, и у писменом меморандуму који ће представник Омладине предати првом намеснику фебруара 1872, поменућемо овде само још чињеницу да је Блазнавац одлучно одбио сваку помисао на подизање устанка, сматрајући план Омладине нереалним и неизводљивим. Шишкин је подржао намесниково гледиште; прочитао му је управо добијену депешу царске владе, која је такође сматрала план Омладине као неостварљив и штетан. Блазнавац је уверавао Јефрема Марковића да устанак треба одложити за боља времена. Први намесник је био уверен да је у то успео да убеди и представника Омладине. Према Шишкиновом извештају од 21. јануара 1872. Јефрем Марковић је чак пристао да отпутује у Нови Сад како би убедио омладинске вође да устанак треба одгодити и да Омладина, штавише, мора убудуће свој рад потчинити Намеснишшву.[16] Према истом извору, Јефрем Марковић је боравио у Новом Саду јануара 1872; вративши се натраг, он је, наводно, уверавао Блазнавца да је Омладина пристала да одгоди устанак и, убудуће, прилагоди своју политику жељама Намеснишшва. Шишкин је примио с неповерењем вести о исходу Јефремове мисије у Новом Саду; Блазнавац је, изгледа, био задовољан. С обзиром на чињеницу да се жива преписка између Јефрема и Светозара Марковића о подизању устанка наставила и после Јефремове посете Новом Саду, Блазнавчев оптимизам не чини се нимало убедљив. Јефрем Марковић је, такође, донео вест да ће представници Омладине Лаза Костић и Миша Димитријевић ускоро допутовати у Београд ради преговора с Намеснишшвом.

Фебруара 1872. стигао је, заиста, Лаза Костић у Београд и састао се с Блазнавцем. Он је, без сумње, разочарао првог намесника својом изјавом да је Омладина спремна да не подиже устанак *пре* пролећа, то значи да није пружио никаквих гаранција *за* пролеће. Костић, такође, није потврдио да ће Омладина убудуће безусловно подржавати политику намесничке владе. Ипак је, после разговора с Костићем, Блазнавац остао убеђен да је и њега успео уверити у правилност своје и Ристићеве спољне политике. Бар је тако говорио Шишкину. Међутим, није било тако. Шишкин је, свакако с правом, обавестио своју владу да се тешко сналази међу безбројним противречним верзијама које круже по Београду и да не може преузети гаранцију за своје информације.[17]

Рад Омладине на припремању устанка, и покушаји да се и српска влада придобије за ову мисао, настављају се и

---

[16] АВПР, ГА, У-А$_2$, 1872, Београд, д. 260, л. 6—8.
[17] АВПР, ГА, У-А$_2$, 1872, Београд, д. 259, л. 37—40.

после Костићеве посете Београду. Руски представник у Београду будно прати даљи ток догађаја. Двадесет деветог фебруара 1872. Шишкин је саопштио Стремоухову да је представник Омладине предао намесницима један меморандум;[18] 18. марта он је послао у Москву превод овог документа заједно с Блазнавчевим својеручним прибелешкама и својим сопственим пропратним писмом.[19]

На руском преводу меморандума нема датума, тако да не знамо тачно кад је написан овај документ. Међутим, пошто га је Шишкин поменуо у свом писму од 29. фебруара значи да је уручен Блазнавцу у другој половини фебруара. Није искључено да је Светозар Марковић, стигавши у Нови Сад почетком 1872, имао прилику да се с њим упозна, па можда и учествује у његовом састављању.

Преводилац је забележио на меморандуму да је, у име Омладине, текст уручио Блазнавцу Васа Пелагић и да је он овлаштен да води даље преговоре. Свеједно ће он ускоро бити протеран из Београда као скитница . . .

Између Костићеве и Пелагићеве посете Блазнавцу свакако да постоји непосредна веза. Врло је вероватна претпоставка да је Костић и донео текст меморандума из Новог Сада. Остаје, у том случају, отворено питање зашто меморандум није предао он. Вероватно је, такође, да је код Блазнавца прво био Лаза Костић, а тек затим В. Пелагић и да је преговоре које је Лаза започео Пелагић имао да настави. Као што је Блазнавац имао своју тактику према Омладини, имала је и она своју према њему и Ристићу.

Намесници су претпостављали да је писац меморандума био „сам вођ Омладине Милетић". Тако тврди Шишкин у свом писму од 18. марта 1872. Та претпоставка изгледа нам врло вероватна, с обзиром на ток мисли, аргументацију и стил, што све јако подсећа на чланке које је, о истом питању, доносила *Застава*.

План Омладине о подизању устанка, онако како је изложен у меморандуму, заснивао се на сасвим одређене, јасне и, чини нам се, убедљиве политичке, стратегијске и тактичке концепције. Писац меморандума полази од мисли да Србија и „српски народ, без Босне и Херцеговине, не само по свом броју, него и по свом географском положају, и по условима за своју трговину, по копненим и поморским саобраћајним везама, не може имати ни срећну ни трајну будућност . . . Што скорије ослобођење од турског јарма утолико је неопходније, јер ће Босна и Херцеговина бити до тог степена испресецане железничким пругама и преплав-

[18] АВПР, ГА, У-А„ 1872, Београд, д. 259, л. 34—40.
[19] АВПР, ГА, У-А„ 1872, Београд, д. 259, л. 72—73 и 74—83.

ьене Западом, да ће постати клин уперен против српског народа."[20]

Значи, руководећи људи Омладине сматрали су, прво, да Србија, у својим тадашњим скученим оквирима, нема услова за развитак, друго — да се, уз турски феудализам, појавила нова опасност за будућност балканских народа: колонизација Босне и Херцеговине од развијенијих капиталистичких држава западне и средње Европе. Историја је потврдила да је ова бојазан била потпуно оправдана. На Берлинском конгресу, наиме, додељена је једна чисто југословенска провинција, — Босна и Херцеговина, — Аустро-Угарској, држави која на њу није имала савршено никаквог права.

Као што је Босна, — сматрали су писци меморандума, — са западне стране „кључ ка Србији", тако је Бугарска то исто са источне стране, па је, стога, куцнуо последњи час да се пружи подршка бугарском народу да се и он што пре ослободи и добије „услове за самосталан умни и материјални развитак". Организатори устанка су уопште били мишљења да је савез између Срба и Бугара у борби за националну и државну независност неминовност и нужност о којој, чак, „не треба ни говорити". Уз то, они су се залагали за исту такву сарадњу између свих хришћанских народа и држава на Балкану. У документу пише: „. . . Главна је ствар савез с хришћанским народима у Турској и хришћанским државама у њеном суседству." Кад букне устанак на Балкану, Грчка и Румунија мораће се, на овај или онај начин, умешати у рат против Турске. Што се, посебно, тиче Грчке, Омладина је, додуше, увиђала велику корист коју би за устанак значио савез између Србије, Грчке и Црне Горе, али је веома скептично оценила могућност склапања таквог савеза пре избијања устанка. Међутим тај савез, мада би био од велике користи, руководиоци Омладине *нису сматрали нужним предусловом* за подизање устанка, али су били убеђени да би „почетак рата с Турском изазвао и присилио Грчку да уђе у рат, јер би било тешко супротставити се захтеву народа", а грчки народ би, без сумње, енергично тражио да и Грчка ступи у рат.

---

[20] Исту мисао, само оштрије речену, читалац може наћи у *Застави* од 16. јула 1871, бр. 82. „. . . Ми држимо, да Србија у данашњим границама и околностима нема доста снаге и маха за здрав и ваљан развитак унутрашњих сила. Заман говоре неки: треба да Србија најпре све своје унутарње силе развије, да се просвети, да се обогати, да најпре сама себи унутрашњу слободу изради, па ће онда културно и материјално ојачана и Турке победити, и своју осталу браћу не само лакше, него и боље ослободити моћи . . . Та . . . песма води једном и истом резултату: политици чекања од пролећа до јесени . .."

Управо питање савеза с Грчком, као предуслова успешног рата с Турском, довело је до озбиљних разилажења између намесника и Омладине. На меморандуму, који је Блазнавац предао руском конзулу да га препише и преведе, налазе се и његове власторучне примедбе, а једна од њих гласи да би савез с Грчком био за Србију од прворазредног значаја, важнији, свакако, од савеза с Црном Гором, јер је ова држава способна само за диверзију, а не и за озбиљне војне операције против Турске. Омладина је, напротив, сматрала да је војни Савез између Србије и Црне Горе битан и довољан предуслов за подизање устанка на Балкану.

Омладина је, такође, поуздано рачунала на сарадњу и заједничку борбу с албанским народом, чији устанак Турска још није успела сасвим да угуши до тог тренутка. Намесништво, напротив, није веровало у ту могућност.

Устанак на Балкану ради ликвидације феудалне турске власти требало је, дакле, да буде заједничко дело свих балканских народа. То је једна од основних карактеристика плана Омладине за подизање устанка.

Меморандум Омладине садржи, исто тако, једну нову, оригиналну мисао о карактеру намераваног устанка. Мисао нову и оригиналну у поређењу с претходним устанцима у Босни и Херцеговини. Устанак *не треба* да носи „карактер унутаријег бунта против власти", него „обележје народног уједињења", он не сме да остави утисак као да се ради о унутарњој ствари Босне и Херцеговине и, стога, не сме да остане изолован на те провинције, него да „буде ствар општесрпска, такорећи спољна српска", обавеза „целог Српства", *пре свега* независних југословенских земаља Србије и Црне Горе.

За разлику од ранијих устанака, дакле, иницијатори овог подухвата настоје да он добије што ширу политичку платформу и далекосежан циљ, да не буде обична побуна незадовољне раје против феудалне експлоатације, него револуција која ће имати за резултат стварање једне српске државе довољно велике да обезбеди пространо унутрашње тржиште, развитак привреде на новим, капиталистичким темељима, државе независне како од феудалне Турске тако и од капиталистичких велесила Европе.

Видели смо да се у меморандуму вели да је ослобођење Босне и Херцеговине и још неослобођених српских земаља првенствено ствар независних југословенских држава Србије и Црне Горе, али се, уз ту мисао, додаје један изузетно важан закључак политичко-стратегијске природе: наиме, да могу настати такве међународне околности да ће Срби у Србији и ван њених граница и Црногорци имати *дужност и право* да узму ствар националног ослобођења у своје руке.

То значи да иницијатива за акцију на Балкану не мора увек потећи од влада, него може доћи и од национално-ослободилачких организација, у овом конкретном случају — од Главног одбора Дружине за ослобођење и уједињење српско. Главни одбор је, према томе, тражио да он узме иницијативу и поведе ослободилачку борбу, уз подршку српске и црногорске владе, подршку моралну, политичку и материјалну (у новцу, оружју и муницији). У меморандуму стоји: „Ми немамо разлога да кријемо, да је у српским земљама организовано друштво које има за циљ да изазове устанак у Босни, Херцеговини, Старој Србији и Бугарској и да га подржи."

Концепције садржане у меморандуму представљају нешто квалитативно ново. Устанак за национално ослобођење требало је да има широку платформу и масовну базу; он није замишљен као диверзија са циљем да подржи војничку акцију Србије или Црне Горе, него обратно. Мишљења смо да је, после првог и другог српског устанка, то била најшире замишљена револуционарна акција у југословенским земљама под отоманском влашћу. Њено језгро, њена кичма, њен штаб и мозак требало је да буду омладински одбори на челу с Главним одбором, који је меморандум и поднео.

Кнежевско намесништво у Србији одлучно је одбацило ову замисао Омладине. Оно се држало конзервативне формуле из Михаилова и Гарашанинова доба: само српска влада може стајати на челу оружане ослободилачке борбе против Турске; само је она позвана да одреди тренутак акције, њену стратегију и тактику и њен политички садржај!

Одбацивши стратегијско-политичке поставке меморандума, Намесништво се, природно, није сложило ни са његовим тактичким идејама. Иницијатори устанка су, наиме, сматрали да је најпогоднији начин за његово подизање организовано убацивање оружаних чета у окупиране југословенске земље. Оне би сачињавале ударну снагу устанка и око њих би се окупљали оружани одреди састављени од месног становништва. Руководство Омладине је, на основу прикупљених информација, било уверено да је расположење маса за оружану борбу у Турској веома повољно и да народ једва очекује да устанак почне. Видели смо да је Лука Вукаловић то исто тврдио још 1870.

Чете које би се убацивале у Турску требало је да се организују првенствено на територију Србије. Међутим, Младобугарски комитет у Букурешту обећао је да ће, такође, формирати више чета у планинама Балкана, довољно бројних да држе у шаху турску војску у Подунавском вилајету.

Главни одбор изричито наглашава да прима сву моралну и политичку одговорност за устанак и да од српске владе не тражи никакву гаранцију да ће она *отворено* помагати оружану борбу чета *пре него што се покаже да је устанак успео.*

Намесништво је одбило и овај захтев Омладине, с образложењем да ће устанак доживети неуспех ако се Србија не умеша у борбу одмах и отворено: затим, да ће се Србија, ако дозволи прикупљање чета на својој територији, ангажовати практично и дефакто и, самим тим, изгубити „слободу акције", дакле могућност да сама одабере тренутак кад ће се умешати у догађаје. М. П. Блазнавац је, сматрам, тачно оценио да би подршка Србије устанку морала довести до уласка Србије у рат. Омладина је, у ствари, и имала ту намеру, а Светозар Марковић је то отворено рекао Блазнавцу у једном писму.[21]

Меморандум Главног одбора садржи детаљну анализу међународне ситуације и долази до закључка да су спољни услови за подизање устанка сасвим повољни.[22] Омладина је сматрала да Србија нема разлога да се боји евентуалне интервенције са стране. Аустро-Угарска, ослабљена после два изгубљена рата, раздирана унутарњим супротностима и тек реорганизована на дуалистичком принципу, заузета је сопственим бригама и тешкоћама, па се неће усудити да гаси пожар у суседству, поготову ако би јој Русија препречила пут. У Мађарској је створена снажна опозициона странка, која би, — како су сматрали подносиоци меморандума, — била против мешања двојне монархије у источно питање, нарочито ако се Русија не би умешала и све док пламен устанка не би захватио земље круне св. Стевана. Главни одбор је сматрао да то свакако треба избећи и *да се*

---

[21] У писму свом брату Јефрему, написаном, према Скерлићевом мишљењу, крајем јуна 1872, Светозар Марковић вели: „У исто време казао сам му (М. П. Блазнавцу — Н. П.) да сам за ту цељ предлагао у разним приликама нашим напредним партијама, да се организујемо као једна активна сила, па да подигнемо устанак у Турској и тиме *или да увучемо или да принудимо Србију да уђе у рат." И. Стојчић:* Два досада непозната писма Светозара Марковића, *Огледи,* Београд 1952, с. 20—27. Подвукао Н. П.

[22] Тог мишљења био је и Лука Вукаловић. У писму П. Н. Стремоухову од 14. новембра 1870. он је писао: „Зато се усуђујем Вашем Високопревасходителству своје слабо мњение овден исказати, по којем се мени чини да је данас за општи устанак најзгодније време, јербо су сада све, Турскои пријателски наклоњене силе саме собом тако заузете, да нису у стању у наше дело мешати се, а к тому су и Славјани, колико је на верно знадем тако спремни и за устанак готови, да ако ову згоду пропустимо, већ мало надежде за ослобођење имати можемо, и сва крв која ће се још̌те и потом свакако пролиевати морати, остаће боим се без сваке ползе пролита . . .". *Н. И. Хитрова:* Писма Луки Вукаловича . . .

све снаге морају концентрисати на ослобођење хришћана од турског господства. Хрватска и мађарска опозиција имаће довољно снаге да спрече, или чак искористе у своје циљеве, евентуално мешање Аустро-Угарске у догађаје на Балкану.

Омладина није рачунала на директну помоћ ниједне велесиле. Од Русије је очекивала да ће, у свом сопственом интересу, морати да спречи туђе уплитање у устанак, и то дипломатским и политичким средствима. Основна идеја меморандума, у том погледу, била је ова: ослобођење балканских народа испод турског феудализма треба да буде њихово сопствено дело.

Посебно топло апеловала је Омладина на српску и црногорску владу да потисну династичке интересе бар колико је потребно да они не ометају оружану ослободилачку акцију. Срби северно од Саве и Дунава требало би да се уздрже од сваке револуционарне акције у Угарској, али би они, у свом сопственом интересу, били дужни да пруже устанку и војну и новчану помоћ, јер уколико положај народа с једне стране Саве и Уне буде јачи, утолико ће снажнија бити њихова браћа на другој страни, каже се у меморандуму. Банат и Бачка били би у стању да, с обзиром на положај у војној граници и очекивано развојачење, пруже снажну војну помоћ устанку.[23]

Ради отклањања сваке сумње у односу на унутрашње прилике у Србији, Главни одбор изричито напомиње да му није циљ обарање владе и династије. „Наш циљ је свет: Ослобођење од турског јарма српског и бугарског народа, та два стуба српске и уопште јужнословенске будућности. Из оданости према овом циљу ми смо спремни да одложимо наша стремљења у погледу државног и друштвеног уређења, дотле док спољна слобода народа не буде заштићена и учвршћена и кад нестану препреке на путу развитка народног живота." И Светозар Марковић је заступао гледиште да „практично решавање унутрашњих питања" у Србији

[23] Светозар Марковић Јефрему Марковићу (у писму из Новог Сада написаном око 25. фебруара 1872): „С Милетићем сам разговарао опширно. Он већ се склања на озбиљан рад. Он вели да се најпре састави организација од официра овде у варад(инској)регименти па онда да се шиље даље из једног места у друго и тако да се у брзо, а неприметно склопи. Вели да је удесније, но да један обилази границу и ја сам се на то сагласио. Сад он сам налази разлога да је лако могуће покренути границу, јер се због развојачења млоги официри боје да неостану без леба . . . Свакојако то је за њих врло рђаво и млоги ће само тога ради поћи, разуме се ако им се само ујамчи српска служба. *П. Дамјановић — Д. Качаревић:* Необјављена писма Светозара Марковића . . . Марковићева и Милетићева оцена расположења граничарских официра чини нам се донекле оптимистичка.

треба оставити пострани све док се рат за национално ослобођење не заврши.[24] Сматрао је да је то „неопходан . . . први корак" за даљи рад самих социјалиста у Србији.

За разлику од Омладине, ни руска ни српска влада нису сматрале да је међународна ситуација повољна за подизање устанка.[25] Нарочито су се противиле покретању устанка без њихове чврсте контроле. Из докумената то јасно произлази. Стога су обе владе одмах предузеле кораке да устанак спрече. Одлучујућу улогу је, притом, свакако, одиграо снажан дипломатски притисак царске дипломатије на црногорског кнеза Николу, предузет на захтев Намесништва.[26]

Већ смо рекли да Омладина није била монолитна организација. Сарађујући са Уједињеном омладином српском и радећи у њој, Светозар Марковић је јасно обележавао границу између свог покрета, на једној страни, и национално-револуционарног и буржоаско-демократског крила Омладине на другој. Против чистокрвних либерала водио је, као што је познато, оштру политичку борбу. На односе међу политичким снагама које су биле за устанак бацају јасну светлост писма Светозара и Јефрема Марковића. Сарађујући са Главним одбором и Дружином, Светозар се, у исто време, критички односио према њиховом раду. По доласку у

---

[24] У већ поменутом писму Јефрему Марковићу од краја јуна 1872, објашњавајући смисао своје преписке с Блазнавцем, Светозар је писао: „Ја сам Б. казао да сам уопште био да се што пре одпочне устанак у Турској и да се источно питање реши, *па ма каква држава српска поникла из тог устанка.* Као социјалиста држао сам да је за нашу пропаганду *неопходан тај први корак.* Ми смо остали социјалисте, народна партија и омладина остали су републиканци и уставне монархисте, али сви смо били сагласни да саставимо једну акцијону партију и да практично решавање унутрашњих питања оставимо после пошто се војна за ослобођење сврши." *И. Станојчић:* Два непозната писма Светозара Марковића . .. Подвукао Н. П.

[25] „Дође Шишкину одговор и од Горчакова, који му налаже, да нам представи погибелна посљедице (consequences desastreuses) ако би и најмањег ободрења дали несмисленим пројектима Омладине." Писмо Јована Ристића српском представнику у Цариграду Филипу Христићу од 19. децембра 1871. *Писма Јована Ристића Филипу Христићу,* Београд 1931, с. 88.

[26] „. . . Но, мој пашо, ево друге беде. Знаш да је прије Матановић склапао са Влајковићем неку дружину, која би имала побунити Босну и Херцеговину. Та се дружина разбила, али сад ево склапа другу са Марковићем (Јефремом, бившим официром, и Светозаром, Уредником Раденика). Ово сад изгледа много озбиљније . .. Ми смо сад у немалој неприлици. Ако ствар не узмемо у своје руке, она ће и мимо нас ићи, јер ће је прихватити Милетић са граничарима, који је с њима у договору, а ако је ми узмемо руководити, то нас може далеко одвести . . . Генерал (Игњатијев, царски посланик у Турској — Н. П.) треба да навали на Књаза да он ову пругу Матановића к себи одзове па да га под својом руком држи. Не учини ли то, онда је за цело све његово (Николино) масло." Јован Ристић Филипу Христићу, *Писма* . . . с. 84—85, 15. децембар 1871.

Нови Сад, пошто се упознао с новосадским одбором, он га сматра неодлучним и колебљивим. Он критикује и Милетића, мада га сматра „душом целе радње". По његовој оцени, неодлучност новосадског одбора није била последица слабости Народне слободоумне странке. Напротив, њу је сматрао довољно снажном, и веровао да она може „у врло кратко време располагати и новцем и људима да упадне у Босну и Ерцеговину дуж целе Границе и Далмације, само кад се једном на то енергично реши". Замерао је вођама Омладине и Народној странци што у Србији сарађују са левим крилом либерала — „фићфиријима као што су Кујунџић, Краљевић и други, који желе само да пишу новинарске чланке о рату", и тражио да се војвођански народњаци „обрате на људе који су вољни да ратују сами".[27]

Изгледало је да ће се, по доласку Светозара Марковића у Нови Сад, средити и ускладити односи у табору Омладине. Ради преговора с београдским одбором упућен је у Београд, почетком марта 1872. блиски Милетићев сарадник Милан Борђевић, носећи собом писмо Светозара Марковића.[28] Али пуна сагласност се није могла постићи ни после тога. Колебања је било и даље.

Поставља се питање: које су околности потхрањивале колебљивост присталица устанка? Нема сумње, жестоки отпор Намесништва и царске руске владе! Буржоаско-демократски елементи су тешко могли одолети том притиску. Либерални елементи, као и увек, бојали су се револуције и покрета маса. Сви угледни српски либерали помагали су намеснички режим, неки мање други више. То је, природно, морало утицати и на десно, либерално крило Српске народне слободоумне странке у Војводини.

Маја 1872. Светозар Марковић, који се још увек налазио у Новом Саду, готово је потпуно био изгубио веру да се још може нешто учинити. Јуна он поручује Јефрему да од свега „нема ништа", позива га да сам дође у Нови Сад ако жели „да што год буде од те ствари", јер он је говорио и говорио, али ништа није помогло. Нека Јефрем дође „па види и сâм се увери ко су народњаци". Као да једино у Милетића није изгубио поверење, и стога пише брату да „особито с Милетићем" треба да се договори и покуша да с њим нешто уради.[29] Очигледно, друштвене и политичке снаге окупљене око Омладине нису биле ни довољно снажне, ни довољно одлучне ни довољно јединствене да би одолеле комбинованом притиску владајућих кругова у Србији и царске дипло-

---

[27] *Сл. Комадинић:* Писма Светозара Марковића... Писмо од 28. априла 1872.

[28] Ibidem.

[29] *И. Станојчић:* Два непозната писма Светозара Марковића...

матије. Нису биле у стању ни да наметну своју вољу, ни да саме подигну устанак на Балкану. И Светозар Марковић је сматрао да се без сагласности са владом Србије и, нарочито, вишим официрима српске војске, не може рачунати на успех. Био је, међутим, убеђен да би Омладина, ако би енергично радила, могла увући Србију у рат против Турске.

Намесништво је чврсто било решено да не дозволи подизање устанка. С једне стране оно је непосредно утицало на руководеће људе у Омладини да одустану од своје намере. С друге, појачало је, почетком 1872, терор против прогресивних и револуционарних елемената у Србији. С. Марковић је присиљен да напусти Србију и склони се у Нови Сад. Његов *Раденик* је забрањен. У Београду су полицијски агенти претукли на улици Васу Пелагића. Он је, као скитница, протеран из Србије. „Од противника као што су били тадашњи власници — вели Јован Скерлић за тадашње прилике у Србији — могло се све очекивати, у доба када се на мртво име батинало и када су „антидинастичари" осваћивали мртви по затворима."[30] Притисак владе на револуционарне и прогресивне елементе био је, стварно, тежак и суров.

Активност Омладине на подизању устанка није била резултат неког бујног романтичарског расположења, него последица и одраз револуционарног врења међу поробљеном рајом у Турској. Разуме се, револуционарна ситуација у земљама под отоманском влашћу одјекнула је у осталим југословенским крајевима. Јавност у Србији била је узталасана и тражила активну спољну политику. У тој ситуацији намесницима „је требао један велики успех, *али без рата* . . ."[31] Прво су помишљали да једном циркуларном нотом прогласе независност Србије, али су од тога одустали на захтев руске владе, која се бојала да би Турска могла одговорити ратом. Намесници су, напротив, веровали да би се све могло свршити у миру. Кад је пао у воду овај план, покренуто је питање Малог Зворника. Уместо једне велике ослободилачке акције на Балканском полуострву дошла је дипломатска акција за насеље од 300 кућа са 900 становника на десној обали Дрине . . . Између снага окупљених око Омладине и намесничког режима остала је дубока провалија.

У вези са горњим чињеницама покушаћемо да одговоримо на нека принципијелна питања.

Сукоб око спољне политике Србије између Уједињене омладине српске и владајућих кругова у Београду потиче

---

[30] *Ј. Скерлић:* Светозар Марковић, Београд 1922, с. 68.

[31] *Слободан Јовановић:* Влада Милана Обреновића, Београд 1934, с. 218. Подвукао Н. П.

још из доба кнеза Михаила. С доласком на власт намесничког режима, тај се сукоб и продубио и заоштрио. Додуше, после посете кнеза Милана Ливадији октобра 1871. изгледало је да се спољна политика Србије преоријентисала од Аустро-Угарске према Русији. Ипак се намеће питање: како се Омладина могла одлучити да намесницима открије план устанка и од њих тражи помоћ? Зар то није значило унапред осујетити подухват који се припремао кроз много месеци?

У меморандуму има једна реченица која делимично осветљава овај проблем. „Наши повереници — стоји у меморандуму — обавестили су нас да се господа Намесници слажу да је наступило време и неопходност да се предузме наше ослобођење, а с њим и ослобођење наше бугарске браће у Турској, да је добар начин то почети прво четама и да ће Србија затим ступити у борбу . . .” У документу не стоји преко кога је достављена Омладини ова информација. Али остаје чињеница да је Главни одбор у њу поверовао. А поверовао је у ту информацију, очигледно, стога што се план Дружине за подизање устанка заснивао на претпоставци да се успех може постићи само ако се Србија активно ангажује у устанку, на начин како је то изложено у меморандуму.

У вези с првим питањем намеће се и друго. Да ли би устанак у пролеће 1872. имао успеха да га је Србија подржала, односно — да ли би успео без њене помоћи? Или је план Омладине био заснован на погрешној процени унутарњих и спољних услова, дакле нереалан, неодговорно играње ватром, штавише једна авантура, како су то оцениле српска и руска влада? Тражити прецизан одговор на овако постављено питање спадало би у област шупљих спекулација. Стога ћемо проблему прићи из другог угла.

Знамо да сукоб између Намесништва и Омладине 1871—1872. није био епизода случајна и пролазна, него једна од многих карика у низу оштрих окршаја око стратегије и тактике ослободилачке борбе на Балкану. Тај сукоб је почео са оснивањем Омладине 1866. и наставио се и после 1872. Радило се, дакле, о двема различитим политичким, стратегијским и тактичким концепцијама буржоаско-демократске револуције која је пламтела на Балканском полуострву кроз цео XIX век. А кад проблем размотримо с те стране, одговор ће бити прецизнији.

Од 1866. па све до избијања босанско-херцеговачког устанка 1875. и, затим, српско-турског и руско-турског рата на Балкану, дакле током читаве једне деценије, Омладина није успела да се пробије са својом спољнополитичком концепцијом и да је наметне српској влади. Упркос навали-

вању Омладине, одлагао се обрачун с турским феудализмом на Балкану „од пролећа до пролећа", како је говорио омладински песник Јован Јовановић Змај. Какав је био резултат тог сталног одлагања и колебања службене српске политике? Берлински уговор, један неправичан, реакционаран дипломатски акт наметнут балканским народима! Он је донео делимичан успех, који се не сме потценити, али су њиме Аустро-Угарској уступљене две чисто југословенске провинције, појачани империјалистички апетити Монархије на Балкану, задат привремени ударац националноослободилачкој борби југословенских народа, створено жариште нових сукоба и извор нових супротности у Југоисточној Европи.

Према томе, ако не можемо поуздано одговорити на питање како би се завршио устанак да је подигнут 1872, ако не знамо како би се развијали догађаји да је победило гледиште Уједињене омладине српске о источном питању, поуздано знамо каквим је плодом уродила опречна концепција.

Разуме се да је сукоб око двеју тактика у решавању буржоаско-демократске револуције на Балкану имао своје дубље, друштвене и економске корене у класној структури народа Балканског полуострва. Сукоб идеја био је, дакле, као и увек, одраз друштвених супротности и противречности у крилу балканских народа тек формираних у модерне нације.

Никола Петровић

ДВА ВИДА РЕАЛИЗМА У „ТИХОМ ДОНУ“ МИХАИЛА ШОЛОХОВА

„Кратак је човечји живот и свима нама је суђено да кратко време газимо по земљи.”

(*Тихи Дон,* књ. 1, стр. 568)

„Ко ће побећи од смрти? Ко може одгонетнути крај човечјег пута? . . .” (*Тихи Дон,* II, 110)

„Лутам као по мећави у степи . . .” (*Тихи Дон,* I, 574)

Посматран из једне перспективе, *Тихи Дон* је историјски роман — фреска првог светског рата, руске револуције и грађанског рата у козачкој земљи; тако доживљен, *Тихи Дон* је, првенствено, дело опсервације, књижевни *документ* о једном од најзначајнијих друштвено-историјских збивања у XX столећу. — Посматран из друге перспективе, *Тихи Дон* је роман карактера, усредсређен на индивидуалну психологију упркос кретањима мноштва које слика. У сударима са стихијом друштвеног кретања појединац страда; *Тихи Дон* је трагедија преведена на језик романа. Главни јунак не може, управо због својих врлина које се преобраћају у „трагичку кривицу”, да избегне трагичну судбину. Али трагедија је извор поезије. У том смислу, *Тихи Дон* је и дело имагинације. Књижевна, списатељска драма овог романа могла би се свести на смењивања и сукобе, сарадњу и супарништво опсервације и имагинације, историје и уметности, натурализма и симболичког реализма.

Шолоховљев приступ теми револуције сасвим издалека подсећа на Хомеров приступ Тројанском рату. И један и други одликују се објективношћу која, усред мржње, отвара врата хуманости. Као што је Хектор човечнији и трагичнији од свих грчких јунака, па и од Ахила, тако је и Григорије Мелехов човечнији и трагичнији не само од заступника старог света него и од бораца за нови свет. Хомерова слика је несумњиво хармоничнија јер почива на равнотежи

епских односа и на потпуној победи поезије над историјом, која се огледа скоро у сваком стиху.

У *Тихом Дону* победа поезије није, наравно, ни изблиза толико надмоћна, а и епске равнотеже је знатно мање. Међутим, смисао њеног вољног нарушавања дубок је и јасан. Ако је Хомер подједнако сликао Грке и Тројанце, Шолохов више описује рат белих против црвених него рат црвених против белих. До тог опредељења довео га је уметнички нагон: као расан романсијер Шолохов је тражио ону средину и оног главног јунака у којима су загонетке судбине најнејасније, противречја најзамршенија, извори трагичних неспоразума најдубљи. Григорије Мелехов је „средишња свест" романа; он је главни извор поезије. Неспособан да се снађе и прилагоди у епоси која гуши човечност и устоличава насиље, у епоси која кажњава хумани индивидуализам, не допуштајући занемаривање тренутних политичких интереса једне класе, покрета или партије, Мелехов не налази места ни међу револуционарима ни у редовима беле контрареволуције. Он је „с једне стране, борац за старо, а с друге — нека врста бољшевика". Међутим, управо тај нејасан и компликован положај даје главном јунаку романескна својства: он је довољно противречан, пустолован и трагичан и зато изванредно занимљив и захвалан за роман.

Шолохов је, избором главног јунака и начином на који га је представио, показао да задатак романсијера, и уметника уопште, схвата онако како га је образложио Лав Толстој: „показати *невидљивог* човека у *видљивом* омотачу".

Григорију Мелехову супротстављени су ликови који представљају револуционарну веру или интересе старог света. И једни и други у романескном смислу заостају за њим, оскудевају у поезији која из њега буја на претек; јер у њима нема дубоких сукоба, њихови циљеви су одвећ јасни, утилитарни и практични. Такви ликови нису погодни за главне јунаке романа; они не прирећују изненађења. Роман, међутим, живи од очекиваних изненађења, од противречних и нејасних људи који тек у роману постају јасни.

Са главним јунаком Шолохов се пење до једне врсте симболичког реализма, богатог поезијом и бременитог тежњом ка уопштавању универзалног искуства; то значи да је појединачна судбина на путу да се снагом уметности утисне заувек у сећање, да се преобрази у вечни образац, другим речима: у мит.

Споредни и главном јунаку супротни ликови остају најчешће на разини натурализма, односно прозе, уздижући се до поезије и симбола тек повремено, кад дођу у граничне ситуације које захтевају пуно откривање скривених трезора њихових душа. Ако је *Тихи Дон* велик роман, он своју вели-

чину дугује првенствено симболичком реализму који обасјава и осмишљава трагедију Григорија Мелехова. Међутим, и натурализам, који претеже у историјској фресци и споредним јунацима, има своје оправдање и своју улогу: он подвлачи трагедију главног јунака, који се противи неумитном току матице, тежећи спонтано и често несвесно ка недостижном идеалу човечности. И уколико је у тој тежњи спонтанији и несвеснији утолико је трагичнији и лепши. Драма Григорија Мелехова приказана је како непосредно, кроз животне појединости и ситуације, тако и посредно, уз помоћ песничких симбола који окружују и прате главног јунака.

У њему је највише човештва и витештва, али се то човештво и витештво не само потврђују него и самоуништавају и бивају од стихије уништени, јер су у свом испољавању наивни, у својој спонтаности неблаговремени, у својој чистоти непожељни. Будући жижа трагике, Григорије Мелехов нема такмаца у делу. Он је главни извор поезије.

Трагедија овог јунака толико прожима дело и читаоца да се, упркос отпорима прозаичних историјских чињеница, стиче утисак о уметничком јединству. У ствари, писац покадшто губи творачку супериорност над историјским догађајима и документима, опсервација се отима имагинацији, па и уклапање приватног у историју и историје у интиман живот није увек беспрекорно. Али је сјај поезије која зрачи из главног јунака и његове средине толико продоран да се несклад опрашта, па чак и заборавља. Успоставља се чудесна равнотежа: онај који је на свом животном путу доживео пораз — у уметности, у роману је победилац јер је — најпоетичнији, најнезаборавнији. То је правда уметности!

Тихи Дон нема оног уметничког савршенства којим се одликују *Рат и мир*, ни оне животне мудрости која из Толстојевог дела зрачи. *Рат и мир* је разуђенији, а ипак јединственији роман. Савршено јединство *Рата и мира* извире из основне идеје која је истакнута у наслову и спроведена је доследно: од најелементарнијих ћелија дела до опште замисли; јер реч је о рату и миру душе, духа и тела, савести и нагона, човека и човека, човека и жене, жене и жене, људског бића и друштва, друштва и историје; интимни рат и мир преображава се у рат и мир народâ, природних стихијâ, живота и смрти. — *Тихи Дон* није дело тако јединственог кова и тако савршене структуре. Зато се у њему јединство постиже главним јунаком који у себи сабира трагедију епохе.

У *Тихом Дону*, као доследно трагичном делу, излаза нема; пут, у почетку широк, при крају се сужава, толико сужава да се и затвара претворивши се у безизлаз. Потпуно су произвољне тврдње, као она Крефтова, да је Толстој песи

мист, а Шолохов човек од вере, оптимист. У *Рату и миру* живот се обнавља, свак налази своју замену и у епилогу почиње нов циклус догађаја и јунака: крај некадашње чаробнице, а потом запуштене и троме Наташе расте вижљаста, несташна девојчица Наташа, која обнавља поезију детињства замењујући ону која је некад била сушта поезија, а сад је уточиште прозе; погинулог дечака Пећу Ростова заменио је новорођени Пећа; дух кнеза Андреја Болконског васкрсава у сновима кнежевог сина Николаја. — У *Тихом Дону* не налазимо такво обнављање, те победе живота, те чудесне мене које нам дају повода за мисао да је *Рат и мир*, баш као и сâм живот с којим се величанствено такмичи, изнад категорија као што су песимизам и оптимизам. *Тихи Дон* је изразито песимистичко дело.

Песимизам је наглашен у два главна смера. Прво, нарушена је равнотежа између живота и смрти у корист смрти. Главни јунаци остају без порода: ни Петар и Дарја, ни Степан и Аксиња, ни Мишка Кошевој и Дуњаша немају деце. Децу имају само Григорије и Наталија; али та деца остају, најпре, без мајке, а затим и без оца, мада он још није умро. Деца су ту да наглашавају трагедију, а не да отварају путеве будућности. Мала Пољуша убрзо умире и остаје само сироче Мишатка, „сироче код живог оца". Њега је на рукама држао Григорије кад је бацио оружје у Дон и вратио се са беспућа у безизлаз. Држећи сина, под хладним сунцем, Григорије Мелехов не носи будућност, него трагедију своју и синовљеву. Над њима је, заиста, „небо затворено" и неће им примити „плача ни молитве". Они су сами у огромном свету. Григоријева судбина немилосрднија је од Хекторове, а Мишаткина је, можда, злосутнија од судбине Хекторовог сина Астијанакса. Јер Астијанакс је наследник највећег, најчаснијег тројанског хероја, а Мишатка је заувек обележен као син „бандита"; његов „очајни плач", јер деца неће с њим да се играју, наговештава мучну егзистенцију, пуну понижења. Тим пре што је мали Мишатка „исти отац"; у њему је „мелеховска крв" која рано избија: „Овај неће ником ћутати" — већ говоре о њему. Због те урођене особине, која је у самој крви, отац му је страдао. Могућно је претпоставити да ће Мишатка наследити тешку судбину Григоријеву.

Ако нема равнотеже између живота и смрти — где је има? Између среће и несреће очигледно је не може бити. Речено је да је живот Григоријев, а исто тако и Наталијин, и Аксињин, „богат болом и сиромашан радошћу". Мали је број јунака *Тихог Дона* који верују у срећу или који се за постојану срећу, породичну и брачну, боре. За срећу међусобно ратују само Наталија и Аксиња и обе гину у томе ра-

ту једва окусивши мрвице среће. Револуционари, борци за нови свет, вољно се одричу среће у име идеје којој све жртвују. А мноштво граби само тренутке уживања: „Као бесни вртлог пенио се живот. Тих дана су људи, који су мирисали барут, ослепели и оглувели од онога што се дешавало, живели брзо и лакомо само у данашњем дану." Над свима је неизвесност, смрт. Зато оно грозничаво отимање задовољства. Сви обзири су одбачени, све норме су порушене: отац силује кћер, син и мати убијају оца, жене су, скоро по правилу, прељубнице, мужеви силеције и рогоње, брат насрће на сестру, снаха на свекра, племић на сељанку, сељанка на племића. Моралне светиње су обешчашћене, јер нема морала кад се живи само за данашњи дан. У том хаосу неверстава, преварâ, силованьâ, отиманьâ тренутног задовољства — чиста љубав и верност су трагичне, поражене и исмејане. Чак и она која је сва у власти забрањене љубави потчињава се општој зарази: Аксиња граби тренутно уживање као и друге. Само је Наталија беспрекорна и чиста, живи за породицу и брани морална начела; али је зато најнесрећнија, од првих дана осуђена на патњу и смрт. (Нема смисла да говоримо о чистоти оних у којих су чула занемела.)

Такви односи незамишљиви су у *Рату и миру* који је сав прожет породичним начелом и борбом за трајну срећу, сигурност и процват будућих поколења. Привидна животна радост и виталност јунака *Тихог Дона* прекривају, у ствари, један дубоки, понекад свесни, а чешће несвесни — песимизам.

Песимизам је исказан и у другом смеру: од свих комуниста у роману остао је да живи и да судбинама управља онај који је најбезвреднији — Мишка Кошевој. Будућност јунака са тихог Дона, која ће зависити од Мишке, не може бити светла.

На све стране су апсурди који обилно хране и потврђују мисао о песимизму *Тихог Дона:* апсурд живота који је дат да би био јефтино упропашћен, у невреме пресечен; апсурд витештва које се заглибљује у злочину; апсурд слободе која одводи у банду; апсурд револуције која наступа у име рада и мира, а доноси пустош и немир, тражи жртве најбољих, живот дарује и будућност поверава најгорем међу револуционарима и у којој је страдалник над страдалницима плебејац жуљевитих руку, жељан рада и мира; апсурд и саме љубави која, додуше, побеђује, али на Пиров начин, јер се не потврђује животом, него смрћу. Тако је с љубављу Григоријева деда и баке Туркиње; тако је с чистом и несрећном Наталијом; тако је с развратном Дарјом која животом

плаћа своју пожуду; тако је са Аном и Бунчуком; тако је, најзад, са свештеницом слободне љубави — Аксињом.

Зато што су људски односи изузетно сурови неке слике које би другде деловале мелодрамски, неукусно и сладуњаво, у *Тихом Дону* су мотивисане. Кад писац каже да су над земљом натопљеном крвљу „тужно плакале звезде" и да су „као нека огромна провалија зијала црна ноћна небеса" — тиме се изражава само немоћ и очајање због победâ нагона над хуманошћу, стихије над свешћу, смрти над животом.

Хуманост се више испољава у ставу козака према коњима него у односима између људи. На коње се пази, над њима се бди и њима се угађа, коњима се диве и за њима плачу, јер коњ је вернији и драгоценији пријатељ него човек. Обимнија студија о *Тихом Дону* морала би да посвети козачком коњу цело једно поглавље.

Ако нема равнотеже између живота и смрти и несреће, љубави и неверства — где је, онда, има у *Тихом Дону?* Постоји само једна, али доследно спроведена равнотежа: равнотежа у болу, у патњи, у несрећи, у злочинима, у смрти. У том погледу *Тихи Дон* је нешто ближи *Илијади* него *Рату и миру.* Јер у *Тихом Дону,* као и у Хомеровом епу, скоро све што вреди страда, гине, нестаје, пати. И побеђени и победиоци губе своје најбоље — уједињује их патња и смрт. Над животом влада пустош. Али се правда, некаква трагична правда врши; по начелу: за бол — бол, за крв — крв, за смрт — смрт. Слике патњи и свирепог умирања преплављују ово дело тако да бучна обећања о новом, рајском животу звече празно и не могу да ублаже утисак опште несреће. *Тихи Дон* је слика не само сутона козачког витештва прегаженог историјом него и слика краја једне изнемогле цивилизације; у њему се закључује један циклус историје и отвара нов, пун неизвесности.

Равнотежа у болу, у патњи, у несрећи, у злочинима, у смрти — претвара се у композициони принцип овог романа. Оца који је силовао шеснаестогодишњу кћер Аксињу батинама су убили њена мати и брат; одвратном силовању девојке Фрање, на којој се иживљава цела козачка јединица, држи равнотежу ужасна смрт Жаркова, једног од оних који су обешчастили девојку; није случајно Жарков издвојен из гомиле у слици силовања; тај исти Жарков треба да буде кажњен за злодело свих; на њему ће се извршити правда. За Наталијина понижења и бол, за њен очајнички покушај самоубиства, за њену несрећну судбину, биће цела живота кажњавани Григорије и Аксиња. Смрти Калмикова, кога убија Бунчук, држи равнотежу смрт Бунчукова. Зверском обрачуну с Чернецовом и белим официрима супротстављена је исто тако страшна сцена умирања Потјолкова и његових

другова. За смрт Петра Мелехова животом плаћа Иван Алексејевич, кога убија Петрова жена Дарја. Мишка Кошевој убија деда Гришку и спаљује кућу Коршунових, а Мићка Коршунов убија Мишкину мајку и пустоши му кућу. И тако у бескрај: надмећу се и равнотежу одржавају ужасне сцене мучења, убијања, умирања.

Али та равнотежа није таква да може да нас умири, јер правда на којој она почива је свирепа, нехумана. И толико тужна да је оплакују и звезде. Али не само звезде: над људима који се узајамно уништавају лебде несрећне, неутешне очи, увек исте очи, за које су сви ти јунаци, џелати, злочинци и жртве — само деца. Реч је о очима мајке. Те очи, својом стрепњом и својим сузама, враћају људске димензије онима које је стихија рата претворила у звери. Григоријева мати Илинична, Бунчукова мати која сину бољшевику веша о врат крст светог Николе Мирликијског, мати Мишке Кошевоја — нису ни беле ни црвене мајке, него просто мајке-мученице. Завијене у исту црнину оне мире непријатељске страсти у јединственом осећању безмерне туге и у чежњи за хуманим односима међу свом децом света.

Да би та тешка атмосфера била бар мало растерећена, неопходне су оазе, бегови у пространства, у слободу. Отуд чести описи природе, особито степе; то је прилика да се одахне од суморних слика. Не ређе текст је прошаран песмом која у *Тихом Дону* има, покадшто, улогу сродну функцији хора у старој трагедији или кола у *Горском вијенцу*. Песма је коментар догађаја, хуман, лирски коментар; или је бег од сурових збивања, из хаоса у хармонију; или је душевно растерећење. — Треће средство којим се разбија суморна атмосфера уништавања и смрти јесте хумор: пошалица, често масна, и смех, здрав и сиров, одјекују *Тихим Доном* као сведочанство о људском виталитету.

Али описи природе, нарочито Дона, степе, непокошених и коњским копитама оскрнављених поља, за којима козаци — заменивши косе сабљама — у туђем свету чезну; песме које прате коњанике пространствима, подсећајући их на дом и завичај, подвиге предака и страдања козачка — имају не мало значаја у систему психолошких мотивација, јер из дубинâ живота и историје осветљавају карактере јунака, откривају исконске изворе њихових судбина и узроке њихових појединачних и колективних гестова. — Да не говоримо о томе колико је тајанства поезије у непрестаном присуству вечног сведока Дона, степског бескраја и моћних песама које се њима разлежу; колико хране осећањима; колико древних, од оца сину предаваних етичких норми, врлина и заблуда! Омамљени традицијом, зачарани прадедовском земљом, срасли с природом која их окружује — јунаци

Тихог Дона имају бујан душевни живот којим надокнађују своје духовно и културно сиромаштво. На тај начин суровост нарави и грубост обичаја бивају оплемењени и ублажени поезијом која у тим људима обитава. Али уколико нас мирис исконске поезије опија, утолико нас више потреса трагика људи који су њено скровиште.

Из фолклора је Шолохов позајмио проседе којим се природа усклађује с расположењем и положајем јунака: или путем идентификације, или наглашавањем хармоничног контраста. Сликовитост коју Шолохов остварује покадшто је прејака, и то у два смисла. Некад је, поново, у питању сликовитост фолклорног порекла; у епској средини коју Шолохов описује цени се моћна реч, снажна слика, упечатљиво поређење с појавама из природе, из биљног и животињског света. (Звезде „расуте као просо"; „крњ месец жут као зрео клас"; „Аксињине мисли су растеривале сан као што ветар разбацује пласт сена"; „Над селом је као наранџаста кајсија сазревало сунце"; „Од њега је био опор дах здравља и снаге, као мирис црнице у дољи, преврнуте раоником." Итд.) Али с правом је констатовано (нпр. М. Бабовић то пише) да у *Тихом Дону* има „трагова утицаја имажинизма". „Из рупе на процепљеном облаку помаља се месец"; „Над варошицом као рана од сабље жутео са млад месец"; „Ноћу су се дизале у небо руке црвених пожара" итд.)

Покадшто је сликовитост, без обзира на порекло и намену, усиљена па се граничи с губљењем мере и доброг укуса. („Вране су се без страха спуштале иза строја, чепркале и кљувале наранџасте јабуке коњског ђубрета" итд). Тада се текст доживљава као вештачко вино, као прављена „литература", јер чим се нешто одвећ осећа као уметност, губи одлике истинске уметности, која је тако рећи невидљива, јер сама себе својим савршенством укида.

Понекад се у Шолохова срећу поређења узета из обичног говора, одвећ банална и свакидашња да би била поетска. Али се дешава да су та поређења само привидно банална! Тако, нпр., у сликама просидбе и свадбе Григорија Мелехова има компарација људи са животињама, птицама, инсектима, стварима из најближе околине, из сеоског дворишта. Само површно схваћена, та поређења су јефтин и пресан хумор; кад се повежу са ситуацијом, она делују гротескно, као појединости на Бројгеловим сликама из сеоског живота или сцене на платнима нових наивних мајстора, примитивиста.

Али најбоља су она места у *Тихом Дону* где се литература не осећа, уметност не примећује. Таквих места нема мало. Боље би било да их је још више. Зато — настављајући

поређење *Тихог Дона* с *Ратом и миром* — додајемо и ову констатацију: Ако се за *Рат и мир* може рећи да припада уметности која сама себе укида, па је више него уметност, у обичном смислу речи, и више него живот, јер је у *Рату и миру* уметност тако беспрекорна да постаје невидљива, а живот уметношћу савладан да се преко низа симбола уздиже до мита — за *Тихи Дон* то се без извесних ограда не би смело рећи ако се жели остати одмерен и тачан. У *Тихом Дону* уметност није увек успевала да савлада живот који слика. То је дело не само надахнуто него и прављено, дело које се није могло ослободити зависности од живота и друштвених императива. Другим речима, *Тихи Дон* је ближи природи и историји и зато је удаљенији од уметничког савршенства. Јунаци *Рата и мира* су у вишим сферама мисли и духа; јунаци *Тихог Дона* су искључиво земаљски, примитивни до анималности. *Ратом и миром* доминира елита; *Тихим Доном* куља мноштво, пук. У *Рату и миру* владају одређене моралне норме; у *Тихом Дону* један морал се из темеља руши. Али у слободним и распусним односима јунака *Тихог Дона* има нечег што је узето непосредно из природе која не зна за морал, па ипак има свој ред и своју чистоту. Многе сцене *Тихог Дона* никако се не могу ни замислити у *Рату и миру:* тамо би оне деловале непристојно, рушилачки, смрадно, а овде се уклапају у саму природу која их је створила. У слободи од морала и у поистовећивању с природом *Тихи Дон,* сасвим издалека, више подсећа на хомерски божански свет, у коме такође нема моралних стега, него на свет *Рата и мира* који живи по законима једног времена. Али и у поређењу са *Илијадом, Тихи Дон* је искључиво земаљски. Накнада и плата, награда и казна добивају се на земљи и брзо; оно што је с ону страну скоро се и не помиње, далеко је, неуверљиво или недокучиво. О рају и паклу нико не мисли: као да не постоје. Али на судбину се гледа као у фолклорној филозофији и сујеверју. Над проклетим клетва се неминовно остварује; над кривцем надноси се закон правде и врши се њена одмазда. Све се решава на земљи и међу људима. Нема друге правде и неправде сем земаљске. Све се збива као у природи. — У *Илијади* су, међутим, непрестано присутни и богови, њихов живот на Олимпу. У *Рату и миру* присутно је небо: човек се одмерава према вечности и бескрају. Јунаци *Тихог Дона* ретко добивају метафизичке димензије, мада и они осећају своју ефемерност, па зато онако жедно грабе уживања на најелементарнији начин: првенствено у чулној љубави. Жеђ за животом утолико је јача уколико је смрт ближа. Једна на изглед безначајна слика: војници се спремају за борбу, у потоку пуне чутурице и

жедно пију. Као да сваки од њих мисли: „Ко зна да ли ћу се још кадгод напити овакве воде, бистре као детиња суза."

У Григорија Мелехова осећање да је од судбине осуђен јавља се најчешће и најснажније, јер се он најхрабрије излаже смрти, оно га не напушта ни усред победе; по томе Григорије личи на неке старинске јунаке. Ако се Хомерови и Толстојеви људи одмеравају према вечним боговима и бескрају неба, јунаци *Тихог Дона*, доследно земаљски и примитивни, одмеравају свој кратки век према бесмртности природе која их окружује, према Дону који увек тече, према сунцу које се увек рађа, описује свој лук и залази, према степи која сваког пролећа изнова буја и цвета.

Посматрајући Шолоховљево и Толстојево дело као уметничке творевине, а друкчије и не треба да их посматрамо, можемо рећи да је у *Рату и миру*, углавном, све само неопходно и зато је тај роман чиста поезија, негација натурализма; у *Тихом Дону* није све неопходно, има натуралистичких поглавља без којих би се могло, па према томе — има и одступања од поезије. Чак и пасажи *Рата и мира* у којима се излаже филозофија историје имају значаја, јер сликају писчеву личност која је толико посебна и занимљива, слободна и пророчка, да њено присуство и онда кад греши, кад се намеће, није сасвим сувишно. Шолоховљеве интервенције у *Тихом Дону*, срећом сасвим ретке и кратке, по правилу озлеђују текст, јер Шолохов није апостол и пророк, него човек који мора да чини уступке и компромисе. Његова вредност је у доследној хуманој објективности. Одрекне ли се ње, он наноси штету своме делу.

Лав Толстој је био потпуно независан човек и уметник; Михаил Шолохов то није могао да буде. Друштвене околности у којима је стварао писац *Тихог Дона* знатно су теже и за уметност суровије од оних у којима је стваран *Рат и мир*. Зато се не би смела потцењивати храброст писца *Тихог Дона*. Он се сукобио с појавама у настајању, са друштвом у великом врењу, с проблемима живим и мучним. Па ипак, он је према контрареволуционарима објективнији него Толстој према Наполеону.

Оно што приближава ова два по величини различна човека и уметника то је храброст да приказују људе, средине и народе у граничним ситуацијама кад се разголићују и откривају своју суштину; то је, дакле, тежња ка егзистенцијалистичком реализму — да се послужимо Ауербаховим термином — оном уметничком реализму што не бежи од сурових истина, од самих суштина, него их тражи и на њима се гради.

Али за *Тихи Дон* се мора рећи да је и својеврстан подвиг. Пре свега зато што је својом уметничком истином и сна-

гом победио једну грубу догму, један немилосрдни деспотизам. Велико дело, велика уметничка истина неприкосновени су и не дају се порећи. Јер — како је Гончаров говорио — „могућно је оспоравати сваку тезу, против логике идеја успешно се борити парадоксом и софизмом; али ничим се не може савладати верна слика, уверљив портрет, истинит призор: као што се не може одолети лепоти и хармонији линија, снази боја." Уз то, *Тихи Дон* је велик и сложен роман о примитивном свету, о сељацима. Већег романа о сељацима, чини нам се, нема. Шолохов је црпао трагедију из самог корења друштвеног живота, из класе која је најзаосталија, природи најближа. Ово опредељење подразумева не само нужна ограничења него и преимућства. Ту су елементи природе, вечни извори поезије, почев од оних основних, класичних: моћ *земље*, за коју се људи боре и уништавају се „као да је драгана"; стихија *воде* и *ватре;* стихија *ваздуха* — ветар. Ту је свеколико царство биља и животиња. У непрестаном присуству раскоши природе, њених основних елемената који се у најпоетскијим сликама преображавају у симболе — несумњива је вредност *Тихог Дона.*

Човек као свесно, хумано биће супротстављен *стихији,* стихији нагона и страсти која је у њему, стихији природе и историје које га окружују — то је велика тема овог романа. „Шта је човјек а мора бит човјек", човек као „једна сламка међу вихорове", „сирак тужни без нигдје никога", угрожен и од самог себе, од мрака и животиње у себи, угрожен и од других, од друштва, јер „свијет је овај тиран тиранину" — те епско-драмске емоционалне реминисценције и асоцијације прате наше читање *Тихог Дона,* а посебно пут главног јунака. Роман-река, епско дело по ширини захвата, у исти мах је и роман-драма, јер сукоби су изузетно оштри и сложени. Човек се цепа изнутра; човек човека и буквално мачем пресеца; породице се деле, заједнице се распадају и међусобно сатиру.

Да се ова тема развије — тема о човеку угроженом стихијама — козаци су били најзахвалнији јунаци: јер ту је чојство изворно, али и највећма угрожено и изнутра и споља: изнутра од неукроћених нагона, од помрчине незнања, а споља од стихије природе и друштва, од развијенијих и лукавијих средина које су потпаљивале нагоне у козацима да би их користиле као своје оруђе. Ту се човек ако је од добре људске расе, као што је Григорије Мелехов, највише пропије и најнеуспешније брани, да би — савладан стихијама — најниже и најтрагичније пао. Такав егзистенцијални смисао добива роман о сељацима кад се постави као дело судбине. *Козачко* сељаштво, као предмет романа, само појачава тај смисао: ту су нагони удружени с вековним предрасудама,

свест је оптерећена традицијом, наивност је срасла са самосвешћу. Чојство је наглашеније, негованије, него у других сељака, али је и угроженије. Козаштво је оаза временом прегаженог витештва на које је насрнуо талас револуције и императив новог света. Та појачана противречја нагоне писца да се сукоби с још већим отпорима и да, савлађујући их, изнуђује моћније и туробније песничке тонове. Из неразмрсивих сплетова контрадикција Шолохов је извукао златне жице поезије.

Борба човека и стихије најјача је у Григорију Мелехову; он је последњи козачки витез „без мане и страха"; он се најогорченије супротставља стихији спонтано бранећи своје достојанство, слободу своје личности и своју физичку егзистенцију. Али зато је баш он у највећој мери мета стихије и, на крају, њена жртва. Човештво ће бити похарано и опустошено, али не и уништено. Григорије Мелехов је најсувишнији, односно најтрагичнији, међу сувишним људима. Он је у понечем и Дон Кихотов сабрат. Али његова трагедија јесте и исконска трагедија сељака, човека из низина уопште, који има обиље достојанства и самосвести, али не може — будући примитиван, необуздано искрен и доследан — да се уздигне до оног степена самоконтроле, ироније, па самим тим и извесне дозе хипокризије, са ког се влада собом и управља околностима, него — напротив — постаје жртва и своје врлине и немилосрдних околности.

Тачно је али сасвим недовољно кад В. Петелин каже да је „основни конфликт *Тихог Дона* — конфликт који произлази из класних противречности". Ни обичан човек не може се сав објаснити само тим противречјима. У *Тихом Дону* реч је о натпросечном и изузетном људском лику. „Шта га је довело до тако ужасне дисхармоније, бацило у такву мучну борбу са самим собом? Несагласност стварности с његовим идеалом живота: ето шта." Тај познати суд Бјелинског о Хамлету А. Хватов евоцира размишљајући о Григорију Мелехову, који је, доиста, и козачки Дон Кихот и козачки Хамлет. Наравно, оваква поређења и асоцијације могу се чинити само с великом опрезношћу и стално будном свешћу о разликама у димензијама, дубини и значају између највећих типова светске књижевности и оних уметничких ликова који на њих само издалека неком судбинском цртом подсећају.

Кад је реч о *Тихом Дону* не сме се губити из вида да је то и историјски роман. Григорије Мелехов се не носи само са интимним, приватним и моралним проблемима. Човек и историја, идеал и време, појединац и маса, личност дубоке, урођене, вековима таложене етичке свести и хумане самосвести и историјски ток, бујица рата и револуције

који се обарају на ту снажну личност, на њену моралну аутономију, на тешко извојеване хумане вредности над којима храбри човек стражари, брани их у непогоди и бранећи их прља се крвљу и злочином коме се супротставио — то су велике теме *Тихог Дона*.

Григорије Мелехов је најпозитивнија личност овог романа, најпунокрвнији човек, богато обдарен лепотом људске природе. Страдање таквог јунака, пуног врлина, неизбежно чини дело трагичним. Јер „трагедија може бити заразна само тада кад јунак са свим својим патњама стоји, по изузетним одликама свог карактера, изнад нивоа просечних људи, када се, без обзира на последице и дубину свог страдања, бори жртвујући све своје снаге, што се манифестује као својство његове личности, и уколико јунак не губи своју индивидуалност у свим својим патњама, упркос њиховој жестини и дубини."

Григорије Мелехов живо осећа несклад, неправде и неистине у животу и не може да им се не супротставља. То осећање је извор његовог Weltschmerz-a. Други извор патње је свест да се ствари не могу поправити. Трећи и најдубљи: да се заглибио тражећи свој пут у чистоту, да је залутао на беспуће злочина борећи се против злочина.

Григоријева патња и грижа савести потврђују да је реч о изузетној личности која се сукобљава са оним суштинским питањима која већина људи мимоилази. Да би изазвао читаочево саосећање с главним јунаком, Шолохов је у многим приликама истицао његову моралну надмоћност. По просечним друштвеним, политичким или правним мерилима, Григорије Мелехов је велики кривац јер се огрешио о народ, о револуцију, о историју, изабравши свој, трећи пут. Шолохов, међутим, разоткрива мотиве Григоријевог индивидуалистичког опредељења и пред читаоцем васкрсава чврстина и лепота његовог карактера. И уколико је писац више и дубље разоткривао свог јунака, друштвене односе и околности у којима му је било суђено да живи, утолико је Григоријева кривица бивала мања, а његов морални хероизам и његова људска трагичност очигледнији. Шолохов је с разлогом рекао да му је циљ био да представи „кретање човекове душе". „Хтео сам да причам о оном неодољивом шарму човека у Григорију Мелехову . . ." Писац обожава свог јунака и пати заједно с њим. Писац је учинио све да и читалац заволи Григорија Мелехова, да саосећа с њим и дели његово страдање.

Написано је доста страница на којима се тврди да је Григорије Мелехов представник козака-средњака, везаних за земљу и традицију, а у револуцији колебљивих. То може бити делимично и тачно, али је недовољно и небитно.

Такве генералне оцене избегавају и искључују најзанимљивији проблем: личност човекову која је увек посебна и не да се свести у шеме. Јер, како је Маркс говорио, човек није само „целокупност друштвених односа" него је „корен за човека (пре свега) сам човек". Да је ствар онако једноставна како нам је приказује приличан број совјетских критичара, нас *Тихи Дон* уопште не би занимао нити би као уметничко дело настао. Григорије Мелехов је — како то каже Р. Лалић — „од свих осталих средњих козака доживео најтежу судбину, не зато што је био највећи кривац (. . .) него зато што се издвајао својом даровитошћу, што је дубље реаговао на догађаје, другим речима, што је у неку руку био бољи од осталих козака. У томе је његова трагедија, дубоко људска и дубоко истинита."

Зато над *Тихим Доном,* као над *Аном Карењином,* лебди питање: ко је крив? кога осудити: јунака, који није хтео да се покори императиву средине и епохе, или друштво које се осветило заточнику витешког духа, бацајући га у блато живота, у мутне таласе баш оне стихије против које се побунио?

Драгољуб Недељковић

О „ПЛАВОМ ЧУПЕРКУ“ МИРОСЛАВА АНТИЋА

Када се говори о дечјој поезији Мирослава Антића, популарној и — како време иде — све популарнијој, не треба заборављати да њено трајање није ограничено неколиким последњим годинама, већ да има своје живе и важне стваралачке тренутке у перспективи која надмаша једну деценију. Још 1955. године Антић је објавио *Насмејани свет*, једну надахнуту плакету песама, илустровану чистим цртежима Љубише Илијћа-Сове, тог рано умрлог карикатуристе који је, до последњег часа, маштао о путовањима у тропе, у високу траву савана, у амбијент који би волео Цариник Русо. Пишући дечју поезију и даље, у једном континуитету који то и остаје, Антић је 1964. године објавио своју *Последњу бајку*, као јединствен опроштај са детињим, младо младим узрастом и — истовремено — као чист прилог све богатијим, разраслим токовима наше дечје поезије. Ево сад *Плавог чуперка* Антићевог, по много чему новог у ситуацији наше дечје поезије, провокативног, поистовећеног са једним узрастом који се радо етикетира као прелазни, а међутим несумњиво заслужује нарочиту бригу, посебан приступ, сопствени тренутак поезије.

Плави чуперак, посвећен том најранијем девојачком и младићком узрасту који још и нема потпуну свест о себи, дакле посвећен годинама у којима је и сам аутор већ писао своје прве, или како он радо говори одмах друге песме, потпуно из свог видокруга одстрањује уштогљену дидактику, али истовремено и дистанцу са које се посматрају та млада бића која се као змијских кошуљица ослобађају својих малих и великих спутаности, и одлазе онамо камо их велико, непознато и њима још немушто време зове. Ова књига поседује, буквално од своје прве странице, једну тајанствену и неговано оплемењену моћ сашаптавања са девојчурцима и дераним. Њене тајне и њене загонетке,

---

Мирослав Антић: *Плави чуперак*, Младо поколење, 1965; Са илустрацијама Милорада Михаиловића.

њени дозиви и њени позиви, све се то пресијава у ансамблу ове нове, и за Антића такође свеже осећајности, остављајући читаоцу могућност сарадње која је заиста стваралачка. О првој љубави и њеним најљубавнијим песмама сад пред нама звоне стихови ове књиге, о сновима и шетњама, о звездама и бојама света, дакле о једном низу мотива који је, кадикад, опасно злоупотребљаван у нашој, и свачијој лирици. Подвиг Мирослава Антића је утолико већи и за нас значајнији што ти исти мотиви, ни од кога украдени, већ најједном обливени особеном, новом светлошћу, постају фокуси једне поезије која је жива, инспирисана, модерна.

Ова књига показује како се, одиста, може писати и певати о том тобоже прелазном, недефинисаном узрасту, који се прећуткује, нерадо спомиње, препуштен најчешће себи и само себи, остављен у некаквом бајаги незанимљивом предворју живота који ће тек потом доћи. Антић је учинио да неке тек назначене, још стидљиве и слабо видљиве појаве у осећајности деце која више нису деца, и девојака и младића који тек интензивно то желе да буду, стекну ранг важних и по много чему преломно судбоносних догађаја. Као охрабрење, за подстрек за један властити егоцентризам у тим данима каткад потиштеним, каткад ишчашеним, ова књига има једноставну сопствену, ароматичну лепоту. Кад пева о тим јунацима који су главе загњурили у јастук, Антић јасно и са свешћу о својој поезији, каже:

А ова песма је око што види и кроз таму.
Њу нећеш преварити као тату и маму.

Кад шуштаву своју тајну сугерише, не одајући је међутим, у атмосфери неког тихог немира, тако карактеристичног и за ову књигу и за узраст коме је првенствено намењена, Антић има једно чисто и спонтано разумевање за неспретности и нагле покрете својих јунака. Далеко је од њега карикатуралан потез, али и стармали цинизам одраслих. А његова *Најмања песма* симптоматично је одана наговештају којим се тек слути наставак приче, продужетак легенде. У њој, онако краткој, онако сублимисаној у један катрен, већ се наслућује да наилази време у коме своју властиту интиму одавати не треба увек и да ће у њему све чешћи рефрен бити — *шта те се тиче даље.*

Ти обични као малени и недовољно значајни означавани догађаји и непосредне пустоловине ђачког корза, опроштаја, састанака, у стиху Антићевом најједном стичу пуну, да кажем равноправну важност у поређењу са догађајима одраслих. Свакако је значајно напоменути да је у читавом том подухвату, који је један од најзанимљивијих у нашој послератној дечјој поезији, или боље поезији са децом, Антић

понајвише постигао једним приступом у коме није било ни трага од јадних тепања и још јаднијих деминутива наше дечје поезије. Најједном је, својом шуштавом фразом, Антић успео да се избори за личности својих јунака, и најједном су они, сви, по реду, током ове апартне књиге постајали одрасли. Једна чиста, лирска свеска тако је, такође, испунила и своју, да кажем, саучесничку, завереничку функцију у напору да се прескочи своја властита сенка.

Може се већ данас без устручавања рећи да пионирском подухвату дечје поезије Душана Радовића, намењене у првом реду једном млађем узрасту, као другу страну медаље, као изузетан резултат можемо придружити дечју поезију Мирослава Антића. Тек она, у дословном али и у сваком другом значењу речи, укида границу такозване дечје поезије и поезије за одрасле. Такође „прелазна", али управо стога непоновљиво шармантна и у судбини наше поезије незаборавна поезија *Плавог чуперка* само ће стицати, тако је јасно, нове поклонике и нове читаоце. Већ данас мени редови шипараца и шипарица у јавним и свакојаким библиотекама, редови пред њеним нежним профилом стварани (не заборавите, редови за књигу, код нас!), казују да је тај ћудљиви каткад али увек понесени *Плави чуперак* написан *уместо* тих шипараца и шипарица који је, стрпљиви у свом нестрпљењу, очекују, дозивају.

Треба ли једној књизи љубавне поезије за децу већи подстрек, значајнија похвала?

Драшко Ређеп

ГОНГ ОД ВЕСНЕ ПАРУН

Напријед, Загреб 1966.

У ово време, када је изворна емоција у поезији ретка, када песници најчешће траже погодан израз са мисаоне премисе, књизи песама као што је *Гонг,* где је емоција примарна, дугујемо поштовање. Не би било потребно говорити о естетским вредностима песама Весне Парун, јер су оне већ познате из ранијих њених књига песама. Поступак и израз у *Гонгу* не доноси битне промене. Врста емоције и овде је примарно субјективистичка. Тражење димензије простирања акцентовано је вечним неспокојством човека пред лицем природе. Однос песникиње према природи није рационално-прагматичан, већ лирско-симболичан: она се не обраћа

природи-материји, већ природи-бићу. То сингуларно узимање природе као јединке има корене у емотивној подлози песничког надахнућа Весне Парун. Такав однос, без гносеолошких дискусија, води ка дионизијској ноти.

Могло би се говорити о новим песмама Весне Парун као о суптилном песничком стремљењу да се од кошмара у свести човека одбрани одношћу свом бићу и природи, одношћу која се још једино може наћи у емотивном начину говора. Емоција која је у песмама средство опстанка захтева да буде појачана на степен побуне, захтева да има шири дијапазон тонова. Сама семантичка својства песничке емоције указују на, мањи или већи, степен егзалтације. Присутна и у новим песмама Весне Парун, егзалтација никад не долази у стање делиријума који открива поноре. Структура ових песама не одаје песника разапетог животним искуством — искуство је само степеница за даље кораке. Песме које зраче белом светлошћу имају карактер стишаних и заустављаних емоционалних бујица. И колорит у песмама Весне Парун задржао се на варијацијама пастелних боја и на прозрачним песничким валерима. Наоко мирне површине песама, због ових благих изражајних тонова, имају и своје дубље димензије — ведрост у песмама прикрива немир.

У књизи песама *Гонг* налазимо песме са неједнаким семантичким обележјима. У песми *Пасторала* нема никакве песничке поруке, никакве одређеније песничке тезе која би се могла назвати бит једне поетске целине. Та песма је само снимак једне духовне ситуације транспонован у неколико поетских слика, без тога да би песнички ego Весне Парун био видљив у ткиву песме. Такве песме у најновијој књизи Весне Парун имају пре свега визуелан карактер — сваки стих је једна поетска слика:

Из љубичасте зоре изашло је
јутро
С веселим срнама које поскакују низ обронке

Ови стихови представљају једну динамичну песничку ситуацију. Тај покрет прелива се у статички песнички мотив:

А шум извора виси над
ливадама
Као посљедњи неузвраћени
Уздах љета.

Ова песма се састоји само из два мотива, једног динамичког и једног статичког; без икакве мисаоне поенте, она је ипак чврста композициона целина. Иако би се пре могло рећи да су њени стихови један песнички запис, а не песма, у њој има елемената који је чине песничком целином: баш то смењивање динамичког и статичког песничког мотива.

Најуспелије песме Весне Парун у књизи *Гонг* су овакви кратки песнички састави: емоција у њима је на истој висини, без падова. У дужим пес-

мама теже је сачувати исти ниво емоције — низање оваквих песничких слика, које читалац прима као визуелне ситуације, изазива утисак преоптерећености речима. Потребно је да постоји у таквим песмама разводна линија емоције или мисли и мисаона повезаност мотива.

Међутим, ни дуже песме у књизи *Гонг*, а њих има доста, нису без поетских драži. Ако погледамо песму *Химна мртвима*, наићи ћемо, поред бројних лирских снимака и пасажа сажетих у један стих, на једну врсту рефлексије. Поетски израз те рефлексије је начин песникињиног примања прошлости. Али у овој и другим сличним песмама нећемо наићи на тон дискурзивности, како бисмо могли очекивати у песмама са таквом тезом. Та теза и није видљива на светлом фону песме и није изражена речима које би примарно упућивале на њено значење, већ њену есенцију морамо тражити у веома разуђеном ткиву песме, са многобројним лирским дигресијама. На први поглед овај стих из *Химне мртвима* је само једна лирска секвенца:

Жив је само онај на овој
звијезди тко чује своје мисли
у срцу других.

Ако пређемо преко допадљивости ових поетских склопова, семантичка срж песме, која је у овом стиху видљива, састојала би се у једном лирском схватању наслеђа, и то пре свега поетског наслеђа. Индикација за овакав закључак није само то што је песма посвећена Тину Ујевићу, већ је и значењска структура песме таква да указује на извесне ставове Весне Парун о смислу песничког стварања.

Незаобилазна је, и умногоме слична *Химни мртвима*, песма *Гонг*. Сматрам да је ова песма програмска у најновијој књизи Весне Парун. Из ње се види песникињин, сада не однос према поетском стварању и поетском наслеђу, већ однос према пролазности живота и према прошлости. Прва строфа ове веома суптилне песме која гласи:

Часови мог живота зрње
бројаница
У шупљем сумраку од
укритених сјена
Могу ли икад да утажим жеђ
За свјетлошћу коју напу-
штате

наговештава већ зрелог песника, са богатим животним искуством. Управо ова реч, *искуство* или *сазнање о пролазности*, карактеристична је не само за ову песму, већ и за целу књигу песама. Међутим, ако у њима има и оваквих стихова:

Ако прогутамо све часовнике
Хоћемо ли постати бесмртни

не бисмо могли рећи да је нова књига песама Весне Парун резигнација и клонулост пред животним искуством. Горчина искуства у песмама Весне Парун је прикривена, тако да пе-

сме немају сувише личан тон, којим смо склони да обележимо поезију песникињâ. Полазећи са становишта да сувише личне теме не могу бити теме уметности, Весна Парун је у песмама превазишла плитку разнеженост. Њене песме су оркестрација унутрашњих гласова бића које се нашло пред пастелним бојама визија предела и ствари.

Михаило Харпањ

ИСПРИКА ЗА ПЈЕСМУ од ВЈЕРАНА ЗУПЕ

„Разлог", Загреб 1966.

У тренутку када се код нас на свим странама исписују толике књижевне критике са мутним, невидљивим или чак никаквим критеријумима, охрабрује Зупина књига есеја *Исприка за пјесму*, која у свакој својој етапи има јасно и одлучно изражен, а постојано доследан став и разрађену методологију есејистичког поступка. Своје књижевно-естетичко *за* и *против* Зупа конституира антиципирајући ону западноевропску књижевно-естетичку мисао која се условно зове филозофском, а чији су творци и главни представници Хајдегер, Алеман, Бланшо, Бонфоа. Будући да је један од у нас ретких представника филозофске критике, Зупа је у *Пјевању и мишљењу*, програмском и претпосљедњем есеју своје књиге, ставио себи у задатак да теоријски брани програм филозофске критике пред програмима импресионистичке и инструменталистичке. Помало надменим тоном пејоративности, али и снагом убедљивих аргумената, Зупа ће потпуно дисквалификовати ове две потоње критичарске струје.

„Импресионистичка критика, премда још увек веома жива, не представља данас једну значајну критику пјесништва, него управо обратно: модерно је пјесништво коњена радикална критика" — пише Зупа. Темељећи се на „епикурејском субјективизму", правећи метод од тога што нема никаквог метода, остајући некритички окренута „од свих критичних проблема повијесног човјека", импресионистичка критика нужно остаје и изван „свих оних питања, која модерно пјесништво транспарира у својој бризи за егзистенцију човјека у суврменом свијету, она бива битно не — суврмена и то већ од првог свог часа у којем је, уступнувши пред сваким methodosom, пред сваким *путем* к питању бити дјела, хтјела да буде импресија о дјелу, *књижевна* обнова *књижевнога* дјела на висини

критичареве *књижевне* индивидуалности".

Немоћ инструменталистичке критике да успостави прави однос са бити књижевног дела условљена је, по Зупи, самим предиспозицијама ове критике. Наиме, сматрајући да сва суштинска питања човекове егзистенције „никада нису нешто што сама поезија разоткрива него су само дио једног естетички индиферентног, већ постојећег општег искуства о свијету", инструменталистички критичари налазе да је „све у томе да се путем техника, помоћу умијећа таково искуство пренесе у пјесничко дјело, учини, дакле, естетички активним, дјелујућим". Зато је ова критика често само „пука анализа структуре дјела", дакле анализа која „потпуно занемарује питање односа дјела према повијесној збиљи која га битно утемељује".

Очито, ни импресионистичка критика, која се бави критичаревом импресијом о делу, а не самим делом, ни инструменталистичка критика, која својим лингвистичким и стилистичким методама истражује само еуфонију, метрику, лексику и синтаксу дела, — не продиру у бит модерног песништва. Ако прихватимо априорно постављену, а недовољно аргументовану претпоставку да се савремено песништво заиста „бави" суштинским питањима човекове егзистенције и ако се оно налази у непрестаном активном односу према тренутку историје у којој настаје као „облик свијести повијесне збиље", онда у бит тога и таквога песништва може доиста продрети само она критика „која о пјесништву покушава говорити на основу оних егзистенцијалних проблема које оно са собом доноси и оних ситуација које оно дескрибира". Значи, филозофска критика одређеним струјама савременог песништва приступа и односи се према њима као према уметности која стоји одмах на домак филозофије. Дистинкција између филозофије и песништва је ипак направљена: „на питања која носе људску повијесну судбину" филозофија даје „појмовне и апстрактне", а уметност, па према томе и поезија, „осјетне и конкретне одговоре". У свом методолошком поступку филозофска критика сагледава поезију са два аспекта: 1. као *облик свијести повијесне збиље"* и 2. „као *рјечито зачињање битка,* где пјесништво и битно мишљење говоре *исту* истину битка, али *не на једнак начин"*.

Суштина програма филозофске критике несумњиво много дугује егзистенцијалистичкој филозофији. А добар део тога свога дуга ова критика преноси на песништво које истражује, дакле на оно које је, будући сасвим окренуто „повијесној збиљи, поднијело терет да се нађе у истом кругу проблема с филозофијом". На тај начин филозофска критика ставља савремену поезију у истоветан однос са филозофијом, а често је поезија ту чак у субординираном положају. Док су рела-

ције које импресионистичка критика остварује према делу крајње крхке, произвољне, неаналитичне, ненаучне, и док инструменталистичка критика, анализирајући само формалне феномене једног дела, деградира уметност на ниво технике, вештине, дотле филозофска критика, доводећи поезију у „исти круг проблема с филозофијом", ставља песништво у подређен положај према филозофији. Сем тога, она априорно одбацује сву ону поезију која није окренута „повијесној збиљи", што значи да одбацује ако не бољи а оно сигурно већи део модерног песништва. Тако у Зупином случају имамо појаву да прихвата као поезију само онај део Миљковићевог песништва који има тон „опће филозофичности", који је, по Зупи, на трагу проблема човекове егзистенције, док онај други део ове поезије одбацује, дефинишући га као „бретоновско" и „мрмљаторско". А анализирајући новију хрватску поезију, којој је *Исприка за пјесму* превасходно окренута, Вјеран Зупа ће одбацити као мање вредну или сасвим безвредну тако рећи сву ову поезију, проглашавајући једино вредним и истинским песме Славка Михалића и Владе Готовца.

Вредност Зупине књиге есеја никако не може да буде у многобројним, углавном негативним, оценама које она тако немилосно доноси. Њена вредност је у томе што доноси један, за нас мање-више свеж, а потпуно разрађен и самом себи до краја доследан књижевно-критичарски програм, док новија хрватска поезија у имену њеног аутора добија критичара који има амбицију да је свеобухватно и систематски сагледава и вреднује.

Бошко Ивков

БЕЛЕШКА

ДЕСТАЉИНИЗАЦИЈА У ИСТОРИОГРАФИЈИ

Лондонски Times Literary Supplement од 8. IX 1966. објавио је низ чланака о проблемима историографије, од аутора из разних земаља. У том низу штампан је и овај чланак др Владимира Дедијера:

Пре него што се одреди докле је одмакао процес дестаљинизације, треба покушати да се дефинише сам појам стаљинизације. Гесло овог свемоћног владара гласило је: историја је оно што ја говорим. Или то исто изражено марксистичком терминологијом: дневна политика бирократије једнака је објективним историјским процесима.

Може се рећи да овај став не задовољава зато што се искључиво односи на искуство данашњих и некадашњих моћних државника уколико се ствар посматра са становишта савремене историографије. Нешто слично је рекао и сер Волтер Рали пре неколико векова када је, прича каже, у затвору добио времена да се унесе у овај проблем пишући своју недовршену историју света: „Сваком оном ко следи истину за самим петама док пише модерну историју лако се може догодити да му она избије зубе."

Нема сумње да је у историографији стаљинизација нешто специфичније и комплексније. Они који су лично познавали Стаљина изненађивао је његов прагматични однос према историји. Он је гутао књиге о античкој Грчкој, Риму, о средњевековној Италији, Низоземској и Енглеској да би из њих извукао решења за практичне кораке које је сам предузимао у спољној политици. Из поузданог извора сам чуо да је крајем другог светског рата заступао мишљење да Италија треба да задржи своје колоније у Африци. Она дубља мисао му је била: „Када се у античкој историји два цара, два ратна савезника, не би могла сложити како да поделе плен, они би га предали неком слабом владару да би га се првом приликом лакше дочепали."

Искључиво заинтересован за оно што је сматрао практичним исходима и вредностима, Стаљин је настојао да свом прагматизму да идеолошку примесу. И сам је писао историјске књиге или их цензурисао, формулишући оно што би требало да буду историјски принципи његове школе. Имао

је свој поглед на друштво било савремено или прошло, властиту шему коју је беспоштедно настојао да наметне друштвеној стварности данашњице, односно јучерашњице. Његова теорија је била оптерећена једностраним економизмом и социологизмом; његов догматизам је порицао чак и могућност еволуције и самим тим и идеју о прогресу у развоју људског друштва.

*

Са становишта филозофије историје постоје у стаљинизму, и то упркос његовој вулгарној материјалистичкој фразеологији, снажне примесе идеалистичког прилажења историји, један историјски парадокс који произилази из чињенице да су у Совјетском Савезу првих година његовог постојања неговане Марксове материјалистичке концепције историје.

Под Стаљином је проучавање како филозофије историје тако и *методологије изворне грађе* потпуно занемаривано и сматрано за јерес. У *Краткој историји КПСС* (историји бољшевика) коју је издао лично Стаљин, не само да су историјске чињенице искривљене, већ су неке потпуно измишљене да би одговарале Стаљиновим шемама о збивању догађаја. Овакво прагматично прилажење изворној историјској грађи погодило је многе историчаре: истраживање је добило другоразредни значај. У таквој менталној клими даровит човек је морао да плати: на чело су избили примитивац и медиокритет. Знање, оно стварно знање, не само што је било непотребно, већ и опасно. Било је много лакше научити прописану литанију, него се са муком пробијати кроз масу историјске грађе и од ње стварати синтезу.

Осим тога, стаљинизам је потегао и морална питања. Лик јавних фигура зависио је од тренутних владиних потреба. Са изузетком Лењина, сви револуционарни вођи јавно су дискредитовани, а њихова улога у револуцији порицана или свођена на најмању меру, већ зависно од дневне партијске линије која је изједначавана са „објективним историјским процесима". Додуше, неки од њих су рехабилитовани, опет у име објективне историјске истине.

Затим, ваља додати и проблем моралног интегритета самих историчара. Како се интелектуалац могао сложити да у име неке „више идеологије" прихвати очигледно кривотворене чињенице, када је савршено добро знао да су оне неистините? Последица тога је била декаденца не само историчара, већ и саме идеологије.

Стаљинистички методи примењени у историографији нису уродили истим плодовима у свим источним земљама, па чак ни у самом Совјетском Савезу. Многи непоколебљиви историчар морао је за време Стаљинових чистки сопственим животом да плати своје неверовање у монолитност. Али упркос терору, постојала је ла-

тентна опозиција. Истина је да су и сам Покровски и његови следбеници били представници неке врсте шематизма, па ипак његова је школа имала много виша мерила него што су их имали совјетски историчари под Стаљином. Поседовали су веће знање и обраћали већу пажњу изворној историјској грађи. Ако се збирка руских државних докумената објављених за време ере Покровскога упореди са публикацијама сличних докумената у другим европским државама, она се може уврстити међу најбоље. Својим монографијама Покровски и његови следбеници испред-њачили су далеко испред примитивних историчара Стаљиновог времена.

Поврх тога, Покровски није био пристрасан човек. Не само да су он и његови следбеници објавили сва тајна документа царистичког режима, већ су се исто тако критички односили према читавом периоду владавине Романових, како у земљи, тако и у иностранству. Супротно томе, совјетски историчари под Стаљином били су попустљиви и шовинистички настројени, нарочито када се радило о спољнополитичким циљевима царистичког режима.

*

Неопходно је имати посебно знање из историје историографије да би се оценио печат који је стаљинизам оставио у Пољској, Чехословачкој и осталим средњеевропским и балканским земљама. Углавном, рекло би се да су стаљинистички методи доживели најмање успеха у Пољској. За то постоји више разлога. Пољска историографија је одувек играла важну улогу у јавном животу пољског народа. Чак су и најдогматскији функционери пословратне Пољске били свесни тога и зато нису примењивали исте методе који су примењивани, рецимо, у Чехословачкој. Оба чехословачка града, Праг и Братислава, дали су у својој прошлости веома познате историчаре, али после 1948. године, због претераног догматизма, историјске студије сведене су на веома низак степен. Такво стање трајало је неколико година.

То исто у мањем обиму важи за Мађарску, где новом режиму насталом по завршетку другог светског рата треба признати бар једно постигнуће. Традиционална мађарска историографија, осим неколико достојних изузетака, била је обузета осећањем супериорности према неисторијским нацијама централне Европе. Овај арогантни став је у великој мери спласнуо.

Југославија са својом мозаичком културном позадином и недавном динамичном прошлошћу, представља јединствен случај када је реч о утицају Стаљинових учења на историју. Чињеница је да је у овој земљи пре 1945. године економска, социјална и културна историографија пустила дубоко корење. Тако су у Словенији због опасности од германизације овог малог словенског

народа у нашем веку историчари морали да обрате већу пажњу културној и економској историји властите средине. То није био случај у Хрватској, где је на чело избила политичка историја, зато што су Хрвати били присиљени да бране историјска права свог суверенитета. Околности српских историчара биле су донекле сличне словеначким. Занимљиво је истаћи да су мислиоци неисторичари извршили јак утицај при усмеравању историјског истраживања на пољу економике и друштвених односа. За то првенствено треба одати признање антропологу Јовану Цвијићу и књижевном критичару Јовану Скерлићу.

Стога, када је после 1945. године стављен акценат на материјалистичко схватање историје, многи признати југословенски историчари нису имали много муке да прилагоде сопствене методе рада. Истина је да се нису сви водећи југословенски историчари нашли у истом положају. Неки су припадали традиционалној немачкој историцистичкој школи, док су се други придржавали ове или оне варијанте француског и енглеског позитивизма.

Историјској истини за вољу треба подвући да је мали број истакнутих историчара у Београду изгубио своја места на Универзитету после 1945. године. Међутим, разлог за то не треба тражити у њиховом опредељењу за ову или ону „буржоаску школу филозофије историје", већ у њиховом политичком држању за време окупације. Чак су и после 1945. године сви ти историчари објављивали монографије у послератној Југославији и задржали своје положаје у историјским институтима при академијама.

Истовремено су у периоду између 1945. и 1948. године Партија и државни органи у Југославији сматрали Стаљинове концепције теорије уопште и историографије посебно за једино важеће. Стаљинови написи о историјском материјализму кружили су на све стране, док су се многи совјетски уџбеници о свету уопште и о европској историји писани у том духу преводили и проучавали на универзитетима и вишим школама.

Па ипак се са сигурношћу може тврдити да су Стаљинова схватања историје туђа свим признатим југословенским историчарима. То мишљење заступа један од водећих словеначких историчара, Фран Цвитер, који је недавно рекао:

> За последњих двадесет година у словеначкој као и у југословенској историографији уопште чини се да постоји с једне стране проблем како да се савлада оно застарело и несавремено и да се бори за увођење једне нове методолошке основе, а с друге стране како сачувати емпиричан прилаз стварима доношењем историјских закључака на основу изворне историјске грађе; сврха тога је да се историјској

истини приступа искључиво на овај емпиричан начин, а не применом извесног усвојеног шематизованог система који намеће да се унапред усвојене догме доказују одговарајућим чињеницама.

Међутим, неки југословенски историчари у својим јавним расправама о проблемима југословенске историографије изражавају уверење да се одраз овог краткотрајног периода још увек осећа на извесним пољима историјске делатности. У вези са тим, др Милорад Екмечић, са сарајевског универзитета, каже:

„С друге стране, у томе партиципира и чињеница да је први општи талас марксизма у нашу историографију дошао равно из сталинистичког извора, са свим својим сивим карактеристикама: склоност за откривање апсолутних истина и непорециве формуле за законитост развитка, тражење утопије до краја рационалног збивања у прошлости које води само једном циљу, као и искључива утилитарност научног истраживања. Све је то од опште историје стварало својеврсну атеистичку теологију. Одузимање права на личну интерпретацију, лични приступ, странпутице и погрешке у немјерљивом је духу осиромашило научни дух, ако је од њега још ишта и остало. Преведени уџбеници из опште историје имали су извјесне предности, барем утолико што раније никаквих нисмо имали, али су у исто вријеме демонстрација (нарочито за новију историју) праволинијског посматрања ствари. Пустош која је остала и данас се свети, па се сматра да су ти уџбеници и сада добри — под претпоставком да се из њих избаце Стаљинови цитати и његове оцене."

(Милорад Екмечић, „Југословенски историјски часопис", 3, 1964).

*

Било би погрешно сматрати да је оно што су Југословени постигли у области историографије карактеристично за тај део света. Па ипак значајно је због јаких академских веза Југославије како са Истоком тако и са Западом.

Када сам се после шест година проведених у научним средиштима Манчестера, Ланда, Харварда и Корнела вратио у земљу, био сам пријатно изненађен живошћу расправа које југословенски историчари воде како на страницама научних часописа, тако и на јавним симпозијумима — стањем које потпуно одудара од околности у Аустрији или Скандинавији. Поред тога, опажа се један нови стил дебате. Постоји већа трпељивост за супротна гледишта. Нема више „партијске линије" која одређује шта је исправно, а шта погрешно. Истина је, политичари с времена на време износе своје

ставове посебно имајући у виду савремену историју, али зато и историчари изражавају своја гледишта у штампи и по часописима; пре неколико година објављена је полузванична историја југословенске комунистичке партије, али је на отвореним сусретима историчара из свих шест република доживела оштру критику. Текст ових примедби штампан је у историјским часописима; једна од њих гласи: „Ставови комитета Комунистичке партије не могу се сматрати историјом." Аутори поменуте историје раде на новој верзији уз обећање да ће узети у обзир критичке опаске.

Бити анти-детерминиста не сматра се грехом. Поводом свог шездесетог рођендана Фран Цвитер је изјавио: „Али у исти мах је истина да наука не престаје да се мења и да никада не могу постојати коначни одговори." Поводом моје књиге о сарајевском атентату интервјуисао ме је један новинар дневног листа „Политика" и упитао да ли сматрам да је мојим делом коначно исцрпена ова тема. Одговорио сам му да у историји не постоје коначна дела; млађи историчари увек проналазе нову грађу и нове прилазе теми. Убрзо потом посетио сам Њу Јорк и изненадио се када сам видео да је мој амерички издавач написао у једном огласу да је моја књига коначно дело о Сарајеву!

Више него раније расправља се о методолошким проблемима историје, а нарочито о методима историјског истраживања и вредновања историјске грађе. Године 1960. словеначки историчар Бого Графенауер објавио је дело *Структура и техника историјских наука*, прву књигу ове врсте у југословенској историографији. Године 1962. др Бранислав Бурђев је написао „Есеј о историјској грађи" и у њему изложио своја схватања историјских извора. Др Бурђев је са успехом применио своју методологију у студијама о карактеру почетне етапе отоманске владавине у јужнословенским земљама, градећи своју синтезу на изворној историјској грађи турских архива.

Спорно је питање до које мере се совјетска историографија ослободила стаљинистичких метода. Несумњиво је да је упадљив напредак совјетског друштва под Хрушчовом и Брежњевом извршио позитиван утицај на стање у историографији. Па ипак се старо још увек преплиће са новим. Тако на пример у критици Стаљинове улоге у другом светском рату примењени су против Стаљина главом они исти стари стаљинистички методи пуни нетрпељивости. Воћа совјетске државе у свирепом рату од 1941—45. године оптужује се за судбоносне грешке и пориче му се сваки допринос у победи над Немачком. Како је немогуће судити о Стаљиновом уделу у руковођењу ратом зато што совјетска изворна историјска грађа из тог раздобља још увек није доступна историчарима, тешко је донети било какав

поуздан историјски суд. Онима од нас који смо били учесници у прошлом рату изгледало је да је Стаљин признати вођа Совјетског Савеза. Могло би се тврдити да народ није познавао све чињенице и да је Стаљинова личност била обичан привид. Па ипак не бих потцењио снажан утицај који су имале Стаљинове речи од првих дана рата не само на совјетске народе, већ и далеко ван граница Совјетског Савеза. Као југословенски партизан забележио сам у свом дневнику увече 9. јуна 1943. године у току најодсуднијe битке са немачком армијом за време рата у Југославији:

> Око нас је пало седам-осам бомби. Смрад барута нас је загушио. Био је потпуни мрак. Кад се дим мало разишао, видео сам како поред нас лежи један друг из Шесте босанске бригаде, младић крупних црних очију. Обе ноге су му биле однесене. Крв је кључала и као поточић односила младо буково лишће које је експлозија стресла. Нисмо му могли помоћи. Он је умирао. Махнуо ми је руком и прошапутао:
>
> — Живео Стаљин!

Тако је умирало хиљаде партизана. Уверен сам да је случај био исти са великом већином двадесет или двадесет пет милиона совјетских грађана који су изгубили живот у прошлом рату. Али упркос радости због процеса дестаљинизације у Совјетском Савезу обузела ме је туга када је Стаљинграду одузето Стаљиново име.

Међутим овај податак не сме да послужи као доказ да у совјетској историографији нема ничег новог. Судећи са специфичног поља на коме радим, наиме на избијању првог светског рата, и на основу искуства из непосредних сусрета са совјетским историчарима на међународним конгресима, дошао сам до закључка да се сада много већа пажња обраћа питању изворне историјске грађе, него у Стаљиново време.

Совјетски историчари су написали неколико запажених монографија из савремене југословенске историје (као што су монографије К. Виноградова и В. Квостова), док неке друге, на пример Писаровљева, још увек пате од старих грехова: одсуство стварног познавања критичког прилаза историјској грађи навело је Н. Полетику да штампа нову верзију двеју књига о узроцима првог светског рата које је написао пре 1939. године.

Данас постоји много слободније општење између совјетских и југословенских историчара. Група совјетских историчара понудила је Југословенском историјском институту рукопис своје историје Југославије на претрес пре објављивања. Дискусија о томе вођена је у Југославији са очигледним успехом. Штавише, совјетске архиве које се односе на догађаје пре 1914. године стављене су на располагање извесним југословенским истори-

чарима. Др Бранко Павићевић, члан београдског Историјског института, добио је потпун увид у односе између Русије и Србије од 1903. до 1914. године.

Али у дискусијама о филозофији историје још увек влада она стара крутост. Југословенски историчар Бранислав Бурђев, предратни марксиста по убеђењу, водио је са совјетским историчарима десетогодишњу маратонску расправу која је отпочета на светском конгресу у Риму 1955. године. Он је критиковао Стаљиново схватање историје, његова учења о периодизацији. Заступао је гледиште да је Стаљин увео круте социолошке шеме у историјске процесе, нешто слично ономе што је и Конт чинио. Дајући своје тумачење Марксових гледишта о историографији (као што су то у великој мери учинили неки британски марксистички историчари), Бурђев је оптужио Стаљина да је изневерио основне принципе марксизма. Његова главна мисао је да наука, обухватајући и историју као науку, не може бити само један облик идеологије.

Реаговање совјетских историчара у Риму 1955. године било је оштро, а Бурђев чак и изван историјских кругова нападан за јерес проглашену за „ревизионизам". Током ове дебате која је трајала једну деценију совјетски историчари нису модификовали свој став, али је тон њихове расправе постао умеренији.

Углавном сам склон веровању да се процес дестаљинизације у ствари налази у току у совјетској историографији, мада се одвија цик-цак линијом. Ако макар и овом брзином настави, постоји нада да ће једнога дана студије из области историје и осталих друштвених наука у Совјетском Савезу достићи степен и остварења совјетских чистих наука и сврстати се међу најбоље на свету.

др Владимир Дедијер

(С енглеског Милица Михајловић)

САДРЖАЈ

Исидора Секулић — — Стјепан Митров Љубиша — 419

Едвард Коцбек — — Чаробњак — Мрежа — Ватрена ноћ — Руке — Нишан — Смрт — Месечина — Месец са колутом — — Смртне уре — Тема — Црно море — Предмети — На пољу — Добра слутња — Молитва — — 425

Федор Видас — — — Гдје је душа мога дјетињства — — — — — 440

Божидар Милидраговић Моја птица — Подне — Сећам се — Недеља — — 447

Петар Цветковић — — Месечеве воденице — И звезде које већ дуго — Брда и дрвеће — — — 451

Анђелко Вулетић — — Неко дрво или ријека — 454

Никола Петровић — О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871—1872. — — — 471

Драгољуб Недељковић — Два вида реализма у „Тихом Дону" Михаила Шолохова — — — — 489

ПРОЧИТАНО

Драшко Ређеп — — — О „Плавом чуперку" Мирослава Антића — — — 503

Бошко Ивков — — — *Гонг* од Весне Парун — — 505

Михаило Харпањ — — *Исприка за пјесму* од Вјерана Зупе — — — — 508

БЕЛЕШКА

Др Владимир Дедијер — Деста̂линизација у историографији — — — — 511

UVEK
SVEŽE
PRIPREMAJTE
NA VITAL
ULJU
VITAL ULJE
ČUVA
VAŠE ZDRAVLJE
RAFINIRANO
ULJE
VITAL
ZA JELO

»ТРЖНИЦА«

ГРАДСКА КОМУНАЛНА УСТАНОВА

НОВИ САД

УЛИЦА ЈНА 64 — ТЕЛЕФОН 42-006

НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА НОВОГ САДА ОДРЖАВАЈУ СЕ РЕДОВНИ ВАШАРИ И ПИЈАЦЕ.

ВАШАРИ СЕ ОДРЖАВАЈУ сваке прве недеље у месецу сем у јануару, фебруару и децембру.

ПИЈАЦЕ СЕ ОДРЖАВАЈУ сваког дана, а главни пијачни дани уторником, петком и недељом.

Пијаце су уређене са тезгама за смештај воћа, поврћа, млечних и меснатих произв. На три пијачна простора колико их има Тржница занатлије користе око 200 локала за продају својих производа који су намењени за широку потрошњу.

НОВОСАДСКИ ВАШАРИ су познати у читавој Војводини по својој посећености и расним примерцима стоке и марве која се излаже-продаје. У току ове године Тржница је изградила и сточну пијацу а иста је једна од најлепших у Југославији. Пијаца ће располагати рестораном за 100 особа, 6 соба са 12 лежаја и простором за паркирање моторних возила и сељачких кола.

ПОЉОПРИВРЕДНИЦИ!
Ако желите да пласирате своје производе, изложите их на новосадским пијацама!